

ÇORUM SANCAĞININ OSMANLI İDARİ TEŞKİLATINDAKİ YERİ - 1

Üçler BULDUK*

A- ÇORUM VE EYALETİ RUM

Osmanlı Devleti, idarî bakımdan merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere iki esas yapıya sahip idi. Askerî, mülkî, iktisadî ve sosyal hayatın esasını oluşturan bu sistemin en üstünde eyalet ve eyaletlere bağlı sancaklar bulunmaktadır. Sancaklar ise kaza, nahiyeye gibi alt idarî birimlere ayrılmaktadır¹. Osmanlı Devletindeki yapı esaslarını kısmen de olsa kendinden önceki İslam ve Türk Devletlerinden almıştır². Ancak zamanın şartlarına ve devletin yapısına göre şüphesiz sistem daha mükemmel hale getirilmiştir. Eyaletler ve sancaklar oluşturulurken bölgenin fethi ve fetih biçimi, bölgenin coğrafi konumu, stratejik mevki ve daha önceki siyasî-etnik durumu gibi kıstasların esas alındığını söyleyebiliriz. Bu idarî yapı zaman içerisinde değişikliklere uğramıştır³. Nitekim Osmanlı Devletinde ilk önce Sultan I. Murad devrinde Rumeli Beylerbeyliği kurulmuştu (1362). Sonra 1393 yılında Yıldırım Bayezid tarafından Anadolu Beylerbeyliği kuruldu. Daha sonra ise 1413'de üçüncü bir beylerbeylik ihdas edildi⁴ ki Vilayet-i Rûm adıyla anılır. Ancak Amasya, Sivas ve Tokat'ın alınması ile kurulan bu eyaleti, Anadolu'nun tamamı için söylenen Rûm'dan ayırmak için, "Vilayet-i Rûmiye-i Suğrâ" şeklinde de kaynaklarda görülmektedir⁵.

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Arş. Gör.; Bu makale, 26-27 Temmuz 1991 tarihleri arasında düzenlenen "Türk Kültür Tarihi içinde Çorum" konulu sempozyuma sunulan tebliğ'den genişletilerek hazırlanmıştır.

1. Osmanlı idarî yapısına dâir geniş bilgi için bak: M. Kunt, Sancaktan Eyalet, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve II İdaresi, İstanbul, 1978. s.

2. Bak. I.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara, 1984.

3. Osmanlı Eyalet ve Sancaklarının umumi durumu ve XIX. yüzyıla kadar olan değişiklikler için; Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş-I, Ankara, 1985.

4. Tayyib Gökbilgin, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm" Vakıflar Dergisi, sayı VI, s. 51-52; karş. Ahmet Şimşirgil, "Osmanlı Taşra Teşkilatında Rûm Beylerbeyliği", Türk-lük Araştırmaları Dergisi (TAD), sayı, 5 (1989) s. 289-290.

5. T. Gökbilgin, a.g.m., s. 51; A. Şimşirgil, aynı yer.

Çorum ve civan XIV. yüzyılın sonlarında kısmen Kadı Burhaneddin Ahmed'in elinde bulunmaktaydı. Yıldırım Bayezid Osmanlı'ya ele geçirdiği zaman, Kadı Burhaneddin burasının kendi hakimiyet sahasına dahil olduğu ve reayasından alınan eşyanın iadesini barış için şart koşturmuştur. Olayın nihayetinde cereyan eden Çorumlu Muharebesi'nde Osmanlı öncü kuvvetleri yenilgiye uğratılmıştır⁶ (1393). Çelebi Mehmed'in devleti yeniden derleyip toparlamasından sonra Çorum Bölgesi Eyalet-i Rûm'daki yerini almıştır⁷. Rûm Beylerbeyliği merkezinin zaman zaman Amasya ve zaman zaman Tokat olduğu görülmektedir⁸. Ancak incelediğimiz dönemde eyalet merkezinin Sivas olduğunu biliyoruz⁹. TT 387 nolu muhasebe icmal defterinde Eyalet-i Rûm'a bağlı livalar; Amasya, Çorumlu, Tokat ve Sivas, Sonisa ve Niksar, Karahisar-ı Hasandırız, Canik Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Gerger ve Divriği olarak geçmektedir¹⁰.

Kanuni Sultan Süleyman'ın hakimiyetinin ilk yıllarına ait bu tahrirden Çorum Sancağının komşu sancaklara göre durumunu kıyas edebiliriz¹¹:

	Amasya	Tokat	Sivas	Çorum
Divani Hisse	2.711.979	1.726.638	1.058.728	1.989.431
Malikâne Hisse	1.014.987	425.437	373.730	838.571
thtisab rüsumu	6.340	-	-	2.000
Müsellem Hisse	11.976	6.648	-	8.726
TOPLAM (Akça)	3.745.285	2.158.723	1.432.730	2.838.731

6. Yaşar Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398), Ankara, 1983, s. 113-114

7. Çorum'un Eyalet-i Rûm'a kesin olarak dahil edilmesi Yörgüç Paşa'nın Amasya Valiliğine getirilmesi ile gerçekleşmiştir. Çorumlu Ovasında bulunan Kızılkoca Oğulları isimli Türkmenler bölgeden çıkarılmış, ardından Osmancık yöresindeki Zeytin (Şimdi Samsun'un Alaçam Bucağı'nda bir köy) da bulunan Kocakayası Hisarı'nda hüküm süren Taşanoğlu Kasım Bey'in evladı Haydar Bey teslim alınmıştır: Neşri Tarihi, C. II, Ankara, 1984, s. 89-93 (hz. M. Altay Köymen); Hoca Sadettin Efendi, Tacüt-Tevârih, C. II, Ankara 1979, s. 162-163 (sadeleştiren, t. Parmaksızoğlu).

8. A. Şimşirgil, a.g.m., s. 290.

9. Başbakanlık Arşivi Tapu Tahrir (TT) Fihristi 387 numaralı defterde ve yazımızda kullandığımız kaynaklarda Sivas, beylerbeylik merkezi olarak görülmektedir.

10. TT 387, s. 349-904; Trabzon ve sonraki livalar Kadim Eyalet-i Rûm'dan ayrılmış olması için "Vilayet-i Rûm-ı Hadîs" adıyla yazılmıştır; A. Şimşirgil, aynı eser, s. 292-293.

11. Eski numarası 584 olan TT 387 nolu deftere ait sancak gelirleri için bak: Ö. Lütü Barkan, "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller I: Malikane-Divanî Sistemi" Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, 1 (1939), s. 135-137.

16. yüzyılın ikinci yansından itibaren, Eyalet-i Rûm'u meydana getiren sancakların artık sabit hale geldiği müşahede edilebilmektedir; Sivas, Amasya, Çorum, Bozok, Divriği, Canik, Arabkir¹². Ayn-î Ali Efendi'nin Risalesine göre, Sivas Eyaleti olarak geçen bu eyalete bağlı sancaklara ait veriler şu şekildedir:¹³

LİVA	SANCAKBEYİ HASSI (Akça)	ZEAMET (adet)	TIMAR (adet)	CEBELÜ (adet)
SİVAS (b.beyi hası)	900.000	47	928	(180)
AMASYA	300.000	19	429	(60)
ÇORUM	355.300	16	222	(70)
BOZOK	300.275	16	731	(60)
DİVRİĞİ	250.362	2	210	(50)
CANİK	200.725	7	347	(40)
ARABKİR	210.000	2	153	(42)
Zeamet Kethüdası	80.200	-	-	(16)
Tımar Kethüdası	62.558	-	-	(12)
TOPLAM	2.659.420	109	3.020	(530)

XVI. yüzyılın son çөгğreğinde, Rûm Eyaletinin umumi hasılatı 13.187.320 akçayı bulmakta idi¹⁴ ki, Çorum Sancağı'ndan sağlanan gelir, eyalet hasılatının yaklaşık %23'üne tekabül etmektedir.

12. Evliya Çelebi, Aynî Ali Efendi, Koçi Bey, eserlerinde bu durum teyid edilmektedir.

13. Ayn-i Ali Efendi, Kavânin-i Al-i Osman der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan (neşr. Tayyib Gökbilgin) İstanbul, 1979, s. 22-23; A. Şimşirgil, a.g.m. s. 297-298. Ayn-i Ali Efendi Risalesi'nin başka bir örneği, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Kuyud-ı Kadime bölümü Vakf-ı Cedid Katalogu 14 numarada kayıtlıdır. "Ayn-i Ali Efendi'nin Zeamet ve Tımarat Hakkında Cem' ve Tertib Eylediği Kitab-ı Teşrifat"ı adıyla geçen defterdeki rakamlar, Gökbilgin'in neşri ile farklılıklar arz etmektedir. Mesela Sivas Livası'ndaki zeamet sayısı 48, tımar sayısı 528 olarak gösterilmiştir. Çorum Sancağı beyinin hası 310.000 akça, zeamet 16, tımar 310 adettir. Ayn-i Ali Efendi'nin bu bilgileri tahrir defterlerinden (umumiyetle III. Murad devri tahrirlerinden) aldığını biliyoruz. Nitekim TD. 244 nolu Çorum Sancağı icmal defterinde de sancakbeyinin hası 355.300 akça olarak kaydedilmiştir ki, yukarıda verilen rakamla aynıdır. Her 5000 akça gelir için 1 cebelü barındırmak esasını göz önüne alacak olursak, sancakbeyinin cebelü sayısının da geliriyle orantılı olduğunu görürüz. Bu sebeble biz, Kuyud-ı Kadime'deki defter verilerini ihtiyatla karşılıyoruz. Ancak risalede 222 adet tımar verilirken, TD 244'de bu sayı 324'e ulaşmaktadır.

14. Ayn-i Ali Efendi Risalesi, s. 51.

B- İDARÎ TEŞKİLATTA ÇORUM SANCAĞI

Osmanlı idarî teşkilatında sancak, eyalete bağlı en mühim idarî merkezdir¹⁵. Sancak, esas itibariyle tuğ ve davul ile beraber zikredilen, hükümdann hakimiyet sembollerinden birisidir¹⁶. Metbû-tâbî münasebetlerinin sembolü olan sancak, Osmanlı padişahının hakimiyetinin ve devlet nizamının esasını oluşturur. Bu sebeble, muayyen bir coğrafi bölgeyi kaplayan sancaklara ve onların yönetimine hususi bir önem verilmiştir. Divan-ı Hümâyûn'dan çıkan hükümlerin umumiyetle sancakbeylerine yazılmış olması ve şehzadelerin devlet idaresini öğrenmek için sancaklarda bir nevi staj görmeleri de bunu gösterir¹⁷.

Çorum'un ne zaman "sancak merkezi" olduğu tam olarak belli değildir¹⁸. Çorum'a ait olan en eski tahrir defteri¹⁹, eksiktir. Defterde, nahiyeye ve vilayet tabirleri kullanılmakla beraber, "sancak" ibaresi yer almamaktadır²⁰. Ancak bu dönemde Çorum'un bir Osmanlı Sancağı olduğu şüphe götürmez. Çünkü o dönemin tahrir defterlerinde Çorum'un herhangi bir sancağa bağlı bulunduğu dair küçük bir kayıta tesadüf edilmemiştir. Nitekim Çorum ve kazalarının önemli ve eski Türk yerleşim merkezlerinden olduklarını da biliyoruz. İbni Bibi, Türkiye Selçukluları zamanında, Çorum'un bir "serleşkerlik" olduğunu ve Hatıruddin Zekerîya Sücasî ismindeki serleşkerin burada bulunduğunu kaydeder²¹. 16. yüzyılda Çorum'un kazaları arasında geçen Karahisar-ı Demirli'nin de eski ve büyük bir şehir olduğu bilinmektedir. Hatta buranın, Selçuklu çağında idari bir merkez durumunda olduğu ve o dönemde, ülkedeki yeni olu-

15. Sancak ve sancağın yapısı hakkında bak: J. Deny, "Sancak", İA., X; Metin Kunt, *The Sultan's Servants The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, Newyork, 1983.

16. A. Tanen, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı*, Ank, 1978, s. 224; karşı: M. Ali Ünal, XVI. yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara, 1989, s. 30.

17. M. Ali Ünal a.g.e., s. 29.

18. S. Faroqhi, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", *Çorum Tarihi*, 1990, s. 87.

19. Maliyeden Müdevver (MM), no 34'de kayıtlı, 1465 tarihli bu deftere ilişkin veriler Huricihan İslamoğlu-tan tarafından yayınlanmıştır, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İstanbul, 1991.

20. S. Faroqhi, aynı yer.

21. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir, 1990, s. 58.

şum gereğince, merkezin Çorumlu'ya bırakılmış bulunabileceği öne sürülmektedir²². Ancak bu Selçuklu kasabası, "uc" bölgesi olma özelliğini kaybedip, sağlam kalelerin fonksiyonunu yitirmesi üzerine, Osmanlı devrinde şehir olarak küçülmüştür. Nitekim 1576 tahririne göre Karahisar-ı Demirli iki mahalleden ibaret, küçük bir kaza merkezi haline gelmiştir²³.

İskilib ve Osmancık da bu dönemde, stratejik konumlan ile güçlü ve önemli yerleşim merkezleri idiler. İran'a uzanan yolun buralardan geçmesi, Karadeniz'e geçiş noktasında bulunmaları sebebiyle, askeri ve ticari açıdan ehemmiyete sahiptiler. Yukarıda belirttiğimiz üzere bölge bu nedenle savaflara sahne olmuştur. Aziz Astrabadi, Bezm u Rezm isimli eserinde, "Çorumlu Muharebesi"nden sonra İskilib'den Sivrihisar'a kadar olan bölgelerin, Kadı Burhaneddin askerleri tarafından yağma edildiğini yazar. O, Ankara ve İskilib'den "Vilayet" olarak bahseder²⁴. Vilayet tabiri de zamana göre değişik anlamlarda kullanılmakla beraber, daha çok şehrin dışındaki bölgeyi tanımlamaktadır. Bu bakımdan idari ıstılah olarak "nahiye"yi karşıladığı söylenebilir²⁵.

İdari bakımdan eski bir bölge olduğunu izah etmeye çalıştığımız Çorum, ancak Kanuni'nin ilk yıllarında tutulan icmal defterinde sancak merkezi olarak görülmektedir²⁶. Çorum Sancağı bu deftere göre 5 kazadan oluşmaktadır: Çorumlu, İskilib, Osmancık, Karahisar-ı Demirli ve Katar. Başlarında kadıların bulunduğu, sancak içerisindeki idari birimler kazayı oluşturmaktadır. Dolayısıyla sancakların şer'i yöneticisi, ilmiyye sınıfından gelen kadılardır²⁷. Köy ve mezraa gibi küçük birimlerin, idarî ve coğrafi sınırlarla çevrili bölgelere taksim olunmasıyla tesis edilen "nahiye"ler umumiyetle kazanın bir parçasını oluştururlar. Ancak bu her zaman ve her bölge için geçerli değildir²⁸. 16. yüzyıl tahrir defterlerinde Çorum

22. W. J. Hamilton'a göre (Researches, London I, 379) burası Çorum ve Yozgat'tan da eski bir yerleşmedir; T. Baykara, a.g.e., s. 88.

23. TD 38, v. 228b-229a.

24. Y. Yücel Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, s. 114.

25. Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", İA.IX, s. 36-37.

26. TD 387 (929/m. 1523). karşı: H. İslamoğlu-Inan, a.g.e., s. 88 ve S. Faroqhi, a.g.m., s. 87.

27. Ebululâ Mardin, "Kadı" İA, s. 46.

28. Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989, s. 110; T. Gökbilgin, "Nahiye", İA, IX. s. 36-37.

Sancağı'nın idari taksimat bakımından değişiklik arzemediği müşahade edilmektedir. Nitekim, incelemenin asıl kaynağını oluşturan 1576 tarihli defterde de Çorum Sancağı'nın kazaları Kanuni dönemindeki gibidir:

- 1- Çorumlu Kazası
- 2- Osmancık Kazası
- 3- İskilib Kazası
- 4- Karahisar-ı Demirli Kazası
- 5- Katar Kazası ve Kârim Divanı.²⁹

1- ÇORUMLU KAZASI

1576 tarihli mufassal defterde adı geçen ilk kaza Çorumlu kazasıdır³⁰. Çorumlu isminin nereden neşet ettiği hakkında çeşitli görüşler bulunuyorsa da³¹ Türk fethinden sonra bölgeye yerleşen Alayuntlu Boyu'ndan "Çorumlu" oymağının, ismini bölgeye verdiği görüşü daha yaygındır³².

Çorumlu Kazası, incelediğimiz dönemde, başlıca üç nahiyeden oluşmaktadır:

- 1- Nahiye-i Çorumlu
- 2- Divan-ı Emlâk
- 3- Divan-ı Serkis

İcmal defterde adı verilen bu idari üniteler yanında, Bayat divanı da Çorumlu Kazası'na bağlı bir nahiye olarak gösterilmiştir. Halbuki Bayat, İskilib Kazası'na tabiidir³³. Çorum'da ise aynı isimli

29. Kârim Divanı idarî bakımdan aslında Amasya Sancağı'nın kazalarından olan Gümüş'e tabiidir. Ancak, divanî gelirlerin bir kısmı Çorum Sancağı sipahilerinin dirliğine ayrıldığından, deftere kaydedilmiştir; TD 38 v. 268b- 271b, TD 244 v. 41a.

30. TD 38, v. 7b-70a.

31. Evliya Çelebi, çorlu hastaların burada iyileşmesi sebebiyle bu adın verildiğini, ancak şehir ayanının, Çorum isminin Cevr-i Rum'dan bozulmuş olduğunu ileri sürdüklerini *yazar*; Seyahatname, İstanbul, 1970, C. FV, s. 104 (Haz.: Zuhuri Danişman). Çorum ismi üzerine geniş bilgi için bak: S. Köstekçiöglü, "Çorum Adı Üzerine İncelemeler", Çorumlu Dergisi (ÇD), C. 1, sayı 6 (1938), s. 191-192.

32. Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, İstanbul 1329, C. I, s. 286; Ö. Bakırer, "Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum", Çorum Tarihi, s. 59.

33. TD 38 nolu mufassal defterde bu durum açıkça görülmektedir. Buna benzer idari taksimat hataları icmal defterde karşımıza çıkmaktadır. Yeri geldiğince düzeltmeye çalışacağımız bu yanlışlıklar sebebiyle, idari taksimatta mufassal defter esas alınacaktır.

bir köy bulunmaktadır³⁴. Sadece mufassal defterde zikredilen divanların da bulunduğu dikkati çekmektedir. Bunlar, Ağcamescid, Tuzcuyân ve Çorumlu Divanlarıdır³⁵.

Çorumlu Nahiyesi: Bugünkü Çorum şehrinin batısına ve kuzeyine doğru uzanan ovalık bölgeyi içine almaktadır. Şehrin kuzey ve kuzeybatı istikametinde, Çorumlu Nahiyesinin sınırları Çatak ve Kırkdilim boğazlarına kadar ulaşmaktadır. Yine bu nahiyede, 4 köyden ibaret olan Tuzcuyân Divanı'nın ve Alayundlu, Sadreddin ve Seyfeddin Köylerine ait kayıtlarda geçen Divan-ı Çorumlu'nun³⁶ şehrin yakın çevresinde yer aldığı görülmektedir.

1576'da, Çorumlu Nahiyesi'ne tabii 76 köy bulunmaktadır³⁷. Bu köylerden elde edilen gelirlerin divanî ve niyabet hisseleri 290.000 akçayı geçmektedir. Buna karşılık Çorumlu Nahiyesi'nin köylerinin, nüfus bakımından fazla bir yoğunluk göstermediğini söyleyebiliriz. Vergi veren nefer sayısı yüzün üstünde bulunan ancak 6 köy vardır; Çarşı³⁸, Edel³⁹, İnam (Karapürçek)⁴⁰, Beğdili⁴¹, Çay⁴² ve Göleyman (Eymür)⁴³. Ziraat ve hayvancılığa dayalı ekonomiye sahip bu köyler arasında, sadece Karapürçek ve Eymür Köylerinden alınan resim ve öşürler 10.000 akçayı geçmektedir. Köylerde nüfusun az olmasının ve bir ölçüde buna bağlı olarak, köy gelirlerinin düşük bulunmasının en önemli sebebi, Çorumlu kasabasının varlığı ile ilgilidir. İktisadi ve idari yönden bölgenin canlı bir merkezi olan şehir, kırsal nüfusu bünyesine çekmektedir. Celâli İsyânlarının en yoğun merkezlerinden olan bu sancakta halk, mal ve can korkusu sebebiyle de şehre göç etmek zorunda kalmıştır⁴⁴.

34. TD 38, v. 21a.

35. TD 38, v. 28b, 49b, 40a.

36. TD 38, v. 40a ve 56b.

37. H. İslamoğlu-Tınan köy sayısını 80 olarak tesbit etmiştir; Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, s. 82, Tablo II. 1.

38. TD 38, v. 30b: 60'ı mücerred, 119 nefer.

39. TD 38, v. 21b: 46'sı mücerred, 117 nefer.

40. TD 38, v. 36a: 41'i mücerred, 116 nefer.

41. TD 38, v. 34b: 46'sı mücerred, 110 nefer.

42. TD 38, v. 34a: 54'ü mücerred, 109 nefer.

43. TD 38, v. 32a: 41'i mücerred, 100 nefer.

44. Celâli İsyânları ve neticeleri için bak: Mustafa Akdağ, Celâli İsyânları 1550-1603, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963. Aynı Yazar, "Celâli İsyânlarında Büyük Kaçgun". Tarih Araştırmaları Der., 2 (1964), s. 1-49.

1576 tahririne göre, Çorumlu'nun nefsi 48 mahalleden ibaretir⁴⁵. Evliya Çelebi ise, şehirde 42 mahalle ve 42 mihrab, 4300 bağlı-bahçeli ev bulunduğunu kaydeder⁴⁶. Özer Ergenç'e göre, şehir oluşturan asıl unsur mahallelerdir. Osmanlı şehrindeki mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Bir diğer tabirle aynı mescidde ibadet eden "cemaat"ın, aileleri ile yerleştikleri şehir kısmıdır⁴⁷. Nitekim birçok Anadolu-Türk şehri, bu anlayışla kurulmuş ve gelişmiştir.

Bir bölgeye yerleşen dervişin kurduğu tekke, inşa edilen camii, mescid veya pazar yeri, o bölgenin "şenlenmesini" sağlamış dolayısıyla yeni yerleşim birimlerinin oluşmasına ya da var olan yerleşme merkezlerinin Türkleşmesine vesile olmuştur. Çoğu Anadolu-Türk şehri gibi Çorum, İskilib ve Osmancık'daki mahalle isimlerinin zaviye, mescid, camii adlarıyla anılması da bu gerçeğin bir ifadesi olmaktadır. Nitekim Çorum'daki 48 mahalleden 23 adedi cami ve mescid isimleri taşımaktadır. Mufassal deftere göre Çorum şu mahallelerden oluşmaktadır:⁴⁸

Mahalleler	Nefer	Evli	Bekar	İnanam	Müezzin	Hatib	Zaviyedör	Duagüy	Cüzhan	Muhassıl	Mutak
1- Cami-i Kebir	107	59	46				2				
2- Saincı	128	80	46				1				
3- Çakar Mescidi (M)	59	38	18	2					1		
4- Hacı Yusuf (Keseke) M.	122	121	1								
5- Yenice Kayyum M.	55	31	23	1							
6- Eşiruddin	33	17	16								
7- Ümid Halife	73	37	35					1			
8- Pınar (Hasan Foki M)	163	86	76		1						
9- Elci AL	82	40	41	1							
10- Çiplitbey	55	22	33								
11- Halife	97	54	42	1							
12- Seyh Eyyub	123	92	31					1			
13- Cedid M. Hacı Yusuf	47	24	22								
14- Ahmed Çelebi Pazar											
Mescidi	116	62	52				1				1
15- C. M. hoca Hamza	52	28	23					1			
16- Medrese	65	36	29								
17- M.korahisar.Hacı Mustafa (Turhan Kethüda)	129	91	38								
18- C. M. Yavru Turma	58	37	20					1			
19- İbrahim Halife	53	22	31								
20- Kunduz Han	62	34	28								
21- Melik Danışmend	56	27	29								

45. TD 38, v. 7a-20b.

46. Evliya Çelebi, Seyahatname, C. II, s. 638.

47. Ö. Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", JOS/ Osmanlı Araştırmaları, IV (1969), sayı 1, s. 6978.

48. TD 38 v. 7b-20a: Mahalle isimlerinin uzun olması sebebiyle Cedid=C ve Mescid=M şeklinde kısaltılmış ve bazı terkiplere de yer verilmemiştir. Bu mahallelerin tarihî seyri için karşılaştır: Neşet Köseoğlu, "Çorum'un 350 Yıl Evvelki İle Bugünkü Mahalle Adları Hakkında Bir Araştırma", ÇD., C. I, s. 296-304.

Mahalleler	Nefer	Evli	Bekar	tımar	Müezzın	Halib	Zaviyedâr	Duagüy	Cüzhan	Muhassı	Mutak
22- SİNANMESCİDİ *	25	13	12								
23- ÇŞARKIYAN. M. HACI MÜSTAFÂ	73	40	32								
24- AKPINAR	99	45	46	1							
25- UC	74	38	36				7				1
26- YENİCE (Kamer Halın)	33	16	17								
27- ALACA MESCİD	17	13	4								
28- NAMAZOAH-İCEDİD	23	11	11	1							
29- C.M.FATMA HATUN	53	30	23								
30- VOROSOĞLU?	25	11	14								
31- DERVİŞLER	43	24	17	1	1						
32- DİVANE MESCİDİ	20	14	6								
33- AHMEDFAKİM.	90	54	36								
34- C. GÜLABİ BEY M.	34	27	7								
35- SABUNCU	36	18	18								
36- MAKBERE	41	22	19								
37- SANCAKDAR	50	26	23	1							
38- ÖMER FAKİ (SOFULAR)	53	31	22								
39- M.HACİ KEMAL. diğér	47	28	18	1							
40- C.M.NURİ	45	23	21	1							
41- C.M. HACİ KEMAL	51	23	27	1							
42- C.HACİNASRULLAH	65	32	33								
43- C.ARAHİMED	27	19	8								
44- YENİCE NURULLAH	101	49	52								
45- C.M. ZAVİYE-İ HİDIRUK	12	12									
46- C.M. HACİ ALİ B. UZUN YAKUB	28	16	12								
47- M.HACİ BAYRAM	55	26	29								
48- HACİ BAYRAM, diğér	27	20	7								
Toplam	2982	1719	1230	12	2	4	1	10	2	1	1

Görüldüğü gibi mahalle isimlerinin büyük çoğunluğu dinî bir kimlik taşımaktadır. Bunun yanı sıra, eski sancakbeyleri ve diğer görevlilerin isimlerini taşıyan mahallelere de rastlanmaktadır; Gülabi Bey, Turhan Kethüda, Sancakdar vs. gibi. Sağrıçı, Sabuncu, Pazar Mescidi gibi isimler, şehrin sosyal ve iktisadi yapısına, az da olsa, ışık tutmaktadır. Hicri 1004 tarihli sicilde, Sağrıçı Mahallesi halkı kadiya başvurarak, yük taşımakta kullanılan atlan beslemekten feragat etmek istediklerini ve İlgazi ile Çanakçı ahalisinin bu işe talib olduklarını bildirmişlerdir⁴⁹. Bu kayıttan da anlaşılacağı üzere bazı mahalle ahalisi, çeşitli işlerde vazifelendirilmekte ve karşılığında avarız vergilerinden muaf tutulmaktadırlar.

Tabloya göre, 1230'u mücerred olmak üzere toplam 2982 vergi nüfusu mahallelerde yaşamaktadır. Dolayısıyla kentte tahminen 10.000 kişinin yaşadığı ortaya çıkmaktadır⁵⁰. Ancak verilecek rakamların tam olarak nüfusu yansıttığı söylenemez. Örneğin kesin sayısını bilemediğimiz askerî sınıf, nüfusa dahil değildir. Halbuki Evliya Çelebi kentte kalabalık bir askerî sınıfın bulunduğunu seya-

49. Çorumlu Dergisi (ÇD), C. II, s. 207; 137 nolu sicil.

50. Toplam nüfus için, hane nüfusu 5 olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple, hane x 5 + mücerred = toplam nüfus, formülü esas alınmıştır. Çorum için tahmini nüfus 9990'ı bulmaktadır.

hatnamesinde belirtir⁵¹. Dolayısıyla biz yukarıda verilen rakamın en düşük tahmini nüfus olduğunu düşünmekteyiz. Tahrir çalışmaları neticesinde görülmüştür ki, Anadolu'nun büyük bir kesiminde olduğu gibi, Çorum idari sancağında ve şehirde, 16. yüzyıl boyunca, nüfus giderek artmaktadır⁵². Çorum'da bu artış, 1520-1576 arası için, %100'ü bulmaktadır⁵³. 1576'dan 1590'a kadar nüfustaki artış belirli bir düzeyde devam etmiş, ancak son on yılda, bölgede karışıklıkların çoğalması sebebiyle, nüfus artışında bir yavaşlama görülmüştür⁵⁴.

Çorum şehrine ait vergi gelirleri, 1576'da 166.663 akçadır⁵⁵. Bu gelirlerin içerisinde en önemli pay 70.000 akça ile akârât mukataası, bac-ı bazar, bazar-ı keyl ve kapan ile ihtisab vergilerine aittir. Geliri sancakbeyi ve padişah hassına dahil edilen at ve katır pazarından 36.000 akça alınması, bölgedeki konar-göçer cemaatlerin varlığı ile ilgilidir. Keza 25.000 akçayı bulan boyahane mukataası da, Çorum'daki ticari yapının, kırsal kesimle ne denli içice olduğunu göstermektedir. Şehirde önemli oranda ziraat ile de uğraşmaktadır; bağ ve meyvedan 6000, buğday ve arpadan 14000 akça miktarı öşür alınmaktadır. 1520'lerde ise şehir gelirleri 118.000 akça civarındaydı⁵⁶. Dolayısıyla kent nüfusunda görülen elli yıl zarfındaki artış oranının, vergi gelirlerine yansımadağı ortaya çıkmaktadır.

Nahiye-i Divan-ı Emlâk: Emlak Nahiyesi, Çorum şehrinin güneyine düşen bölgeyi içine alır ve Alaca ilçesinin sınırlarına kadar uzanır. Özellikle Çorum'a uzanan karayolu ile Cemilbey arasında kalan yerleşim bölgeleri nahiyenin esas alanını belirler. Ağca Mescid Divanı da mufassal defterde bu nahiyeye tabii olarak gösterilmektedir⁵⁷. Aynı isimli köyden adını alan Ağca Mescid Divanı 4

51. E. Çelebi Seyahatnamesi, C. II, s. 637.

52. S. Faroqi, "The Late Sixteenth-Century Crisis As Seen From Çorum", *Turcica*, 1986 sh. 56.

53. H. İslamoğlu-Inan, a.g.e., s. 207; Tablo IV.3: Kanuni'nin ilk dönemlerine ait olan 387 nolu vilayet icmalinden faydalanılarak hazırlanan tabloya göre, Çorum'un toplam vergi mükellefi sayısı 1339, mücerredlerin sayısı ise 432'dir.

54. S. Faroqi, aynı yer: 150'da 1015 avarız hanesi varken 1595-1596'da bu rakam 1000'e düşmüştür. Faroqi bu rakamlara göre, Çorum da 10-15 bin vergi nüfusu bulunduğunu kabul etmektedir.

55. TD 38, v. 20b: Huricihan İslamoğlu-Inan, 1466 akça tutan şahıs vergilerini ve 10000 akçalık bad-ı heva ve arusane vergisini, 2500 akça tutan deştbanı ve tapu-yı zemin vergilerini, verdiği tabloda göstermemiş, şehir gelirlerini 152697 akça olarak kaydetmiştir; a.g.e., s. 226 tablo IV. 19.

56. Aynı tablo.

57. TD 38, v. 69a; Karye-i Tercüman tâbii-i Ağca Mescid ez Divan-ı Emlâk.

köyden müteşekkil olup, köylerin malikane gelirleri umumiyetle Beyler Çelebi vakfına aittir.

Emlâk, mufassal defterde *divan*, icmalde ise *nahiye-i divan-ı Emlâk* şeklinde geçmektedir. Divan tabiri Çorum'un yanısıra, Bolu, Çankırı ve Ordu gibi, Karadeniz'in orta ve iç bölgelerinde kullanılmaktadır. Günümüz coğrafyacılarına göre "köy öncesi bir iskan şekli" olan divan, Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi⁵⁸ Türkiye Selçuklularında da görülür. 1212 tarihli Cacaoğlu Vakfiyesi'nin İskilib nüshasında, İskilib ve Kızılırmak arasında 3 divan adı geçmektedir; Divan-ı Kacac özü, Karaöyük ve Divan-ı Kebir⁵⁹. 1576 tarihli mufassal defterde de İskilib'in Kocac adında, Karabörk divanına bağlı bir köyü bulunmaktadır ki, buranın eski Kacac Özü Divanı'nın merkezi olduğu söylenebilir. Nitekim aynı defterde, Çay Köyü'nün Divan-ı Kocac'a tabii olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır⁶⁰. Keza II. Murad devrine ait Çöplübey ve Koca Mehmed Paşa'nın arabça vakfiyelerinde de çok sayıda divan, bağlı köylerle beraber verilmiştir⁶¹. Görüldüğü üzere, divanların teşekkülü eskiye dayanmaktadır. Bölgenin coğrafi yapısı ve konar-göçer Türkmen boylarının bölgedeki düzenleri, bu yapının oluşmasında önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla, divan bir araya gelmiş köylerin "idarî ve kazaî birlik" oluşturmaları neticesinde⁶², hem coğrafi hem de idarî bir anlam kazanmıştır⁶³.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız tanım çerçevesinde idari bir birim olarak karşımıza çıkan Emlâk Divanı Nahiyesi, incelediğimiz dönemde 51 köyden ibarettir. Nahiyeye bağlı en büyük köy 128 neferlik vergi nüfusuyla Yağdığın'dır ki⁶⁴, bugün de mevcut olan köy, Çorum şehrinin güney girişinde bulunmaktadır. Göçenovacığ ve Hatabderesi (Çayhatab) köyleri de 100 neferin üzerinde vergi nüfu-

58. Seyahatname, C. II, s. 175; "Etrâkin divan tabir ettikleri, Selçukîlerden Sultan Alaaddin asında Bolu Beyi iken bu dağları fethettikçe, aman vermek için divan idüb, kös kaldırdığı yerlerdir ki, hâlâ divan lafzı ile tabir olunur".

59. T. Baykara a.g.e., s. 86-87.

60. TD 38, v. 164a ve 192a.

61. Neşet Köseoğlu, "Osmancık Mehmed Paşa'nın İki Vakfiyesi", ÇD., C. I. vesikalar: s. 14-16.

62. T. Gökbilgin, Eyalet-i Rum, s. 51; karşı: T. Baykara, aynı eser, s. 87.

63. Ordu Kazası'na ait 15. yüzyıl defterlerinde niyabet, bölük ve divan tabirleri idarî taksimatta önemli yer tutar; Bahaeddin Yediyıldız, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara 1985, s. 41-50.

64. TD 38, v. 24a; köyün divanî gelirleri 6000 akça olup, malikane hissesi Çorumlu Medresesi'ne aittir.

sunu sahip diğer köylerdir. Göçenovacıyı aynı zamanda nahiyenin en fazla gelire sahip köyüdür⁶⁵. Görüldüğü gibi Emlâk Divanı da, Çorumlu nahiyesi gibi köy nüfusu bakımından yoğunluk arz etmemektedir. Köylerin nüfus ve hasılatı oldukça düşük sayılabilecek bir orandadır.

Emlâk Nahiyesindeki köylerden yaklaşık 200.000 akça tutarında bir gelir tesbit edilmiştir. Nefsi bulunmayan nahiyedeki toplam nüfus ise tahminen onbin civarındadır⁶⁶.

Nahiye-i Divan-i Serkis: Çorumlu Kazasının diğer bir nahiyesi durumunda olan Serkis Divanı, 6 köy ve bir mezraadan oluşan küçük bir idarî birimdir. Karahisar-ı Demirli ve Çorum Kazası arasında bulunduğunu tahmin ettiğimiz Divan'ın toplam tahmini nüfusu ancak 1500 civarındadır⁶⁷. 30.000 akçayı bulan nahiye gelirlerinin divanî hisseleri 9 kılıç tımara gitmekteydi⁶⁸.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Çorumlu Kazası, 16. yüzyılda sınırlan itibarıyla şimdikinden daha küçük bir alanı kapsamaktaydı. Kazaya bağlı köyler, özellikle Karadeniz ve İran'a ulaşan kervan yolları üzeri ile çevresindeki düzlüklerde yer almakta idi. Kaza dahilinde bulunan 137 köyün ve 29 mezraanın gelirleri 574.794 akça olup nahiye ve divanlara göre dağılımı şöyledir:

Nahiye	Köy	Hasıl	Mezraa	Hasü	Toplam	Nefer	Bekar	Tahmini Nüfus
ÇORUMLU NAHİYESİ	72	289.836	15	8557	298.373	3577	1840	19425
Tuzcıyan Divanı	4	16.617	2	400	17.019	194	95	1065
EMLAK DİVANI	51	200.770	4	3228	203.998	2225	1051	12176
Ağamescid Divanı	4	19.395	7	7205	26.600	290	131	1581
SERKİS DİVANI	6	27.886	1	900	28.786	278	130	1520
Yekûn	137	554.504	29	20.290	574.794	6564	2947	35767

65. TD 38, v. 46a; köyün divanı ve niyabet gelirleri 9095 akçadır.

66. TD 38'e göre nahiyedeki toplam nefer sayısı 2260 olup, bu rakamın 1046'sı mücerred yani bekarlardan oluşmaktadır.

67. 130'u mücerred 278 nefer vergi nüfusuna sahip divanın en çok nüfusu ve geliri olan köyü (^'J^)'dür. 54'ü mücerred, 126 vergi neferi bulunan köyün divanı gelirleri 10352 akça idi. Diğer köyler şunlardır: Deliler, Karacapınar, tbrim-i Kçük, San Hasan, Tanrıvermiş.

68. TD 244, v. 14a-14b.

Yukarıda verilen gelirler, kazanın divanî ve niyabet hisseleridir. Vergi kalemlerinin %40'ı tutarında tahmin edilen malikane hisseleri⁶⁹ rakamlara dahil edilmemiştir. Kazaya müteallik niyabet, bad-ı heva ve beytü'l-mâl gibi umumi vergiler 45.200 akça olup⁷⁰, Çorumlu kazasının toplam gelirleri, şehir ve köy gelirleri ile beraber, 786.657 akçaya ulaşmaktadır. Çorumlu kazasının toplam nüfusu ise, tahminen 50.000 kişiyi bulmaktadır. 1576 tarihli deftere göre yaptığımız bu tahminlerden, nüfusun %20-25'inin şehirde, %75-80'e yakın kısmının ise kırsal kesimde yaşadığı söylenebilir⁷¹.

2- OSMANCIK KAZASI

Osmancık Malazgirt Meydan Muharebesi'ni müteakip, 1075-1076 tarihlerinde Türkler tarafından fethedilmiş ve stratejik mevki sebebiyle önemini muhafaza etmiş eski bir Türk şehridir⁷². Bazı kaynaklar tarafından Osman Gazi'nin doğduğu ve bir de kale inşâ ettirdiği yer olarak belirtilen Osmancık, aslında Yıldırım Bayezid zamanında, 1392'de Osmanlı ülkesine dahil edilmiştir⁷³. Osmancık şehri Evliya Çelebinin belirttiği üzere 110 akçalık bir kaza merkezi olup⁷⁴, incelediğimiz dönemde 9 nahiyesi bulunmaktadır⁷⁵.

- 1- Osmancık Nahiyesi
- 2- İncesu Divanı
- 3- Çepni Divanı

- 6- Saz Divanı
- 7- Öyücek Divanı
- 8- Pelitbükü Divanı⁷⁶

69. H. İslamoğlu-tan, a.g.e., s. 76; İnan, Yıldız Nahiyesi için yaptığı hesaplamalarda bu orana ulaşmıştır. Ancak malikane hisselerinin ayrı kalemler halinde verilmemesi, her vergi birimi için malikane hissesinin bulunmaması gibi sebebler, Çorum Sancağı'ndaki toplam malikane gelirlerini vermemizi engellemektedir.

70. TD 38 v. 70a; bu kalemler hass-ı hümayûn'a dahil edilmiştir.

71. Karşılaştırmak için bak: mahalle ve köyler tabloları.

72. Osmancık'ın coğrafi yerleşmesi ve şehrin tarihi-mimari değerleri için bak: Fügen Üter, "Osmanlı Ulaşım Ağında İrmak Kenan Bir Yerleşme: Osmancık", Belleten C. LII, (Ağustos-1988) sayı 203, s. 535-570.

73. Y. Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, s. 112-114; Evliya Çelebi, C. II, s. 479.

74. E. Çelebi, aynı yer.

75. TD244, v. 31a-40a.

76. İcmal defterde Pelitbükü Divanı, İskilib'in nahiyeleri sırasında kaydedilmiştir. Ancak bu divanın İskilib'e bağlı olduğuna dair bir kayıt mevcut değildir. Bu durum, Pelitbükü Divanı'nın tumar hisselerinin (3 hissede 10200 akçalık bir gelir bulunmaktadır) bir kısmının İskilib Kazasında görülmesinden kaynaklanmaktadır; TD 244 v. 28b.

- 4- Sakız Divanı
5- Bayır Divanı

9- Mihmadselam⁷⁷

Osmancık Nahiyesi: Kaza merkezi durumunda olan Osmancık, bölgede çok sayıda divan bulunması sebebiyle, kapladığı alan ve nüfus bakımından oldukça küçük bir nahiyedir. Şehri ikiye bölün Kızılırmak'ın kuzey ve doğusuna düşen dokuz köyden ibaret bu nahiyenin, nüfus ve gelir bakımından en büyük köyü Çaybaşı'dır. 232'si bekâr, 386 vergi nüfusunun yaşadığı Çaybaşı Köyü'nün senelik hasılatı 22799 akçayı bulmaktadır⁷⁸. Köy nüfusunun bu denli fazla olması, bölgedeki yoğun Türkmen cemaatlerine bağlanabilir. Nitekim Çaybaşı'nda Orta ve Gedikli, Ağca Okdul, Karacataş cemaatleri bulunmaktaydı. Dokuz köy, bir mezraa ve Bilücek Karyesi müsellemlerinin vergilerinden ibaret olan kırsal gelirler ancak 50.000 akça civarındadır.

Osmancık Şehri ise bu dönemde 11 mahalleden oluşmaktadır.⁷⁹

Mahalle'nin Adı	Nefer	Evli	Bekar	Kadı	İmam	Hatib	Hafız	Müezzin	Zaviyedar	Sermahfû	Muhassû	Sipahizade
1- Cami	118	63	52	2	2	2				1		
2- KıldıFerahşad	95	47	34			11	3	1	1		4	
3- Cenderehane	85	55	29		1							
4- Sonlu?	87	54	32									
5- Çıknk	91	60	31		1							
6- Güney	53	25	24									3
7- San Kadı	50	34	16									
> Medresc-i Muzafferiyeye	51	37	14									
9- Sofıyan	64	64	-									
10- ŞirmerdAJa	63	41	22									
11- Türkbedar	45	26	18		1							
Toplam	802	506	272	2	6	3	3	1	1	1	4	3

Görüldüğü gibi Cami Mahallesi, Osmancık'ın en büyük mahallesidir. Ancak Kadı Ferahşad Mahallesi ise, bünyesinde idarî ve dinî vazifelileri barındıran merkez durumundadır. Mahallelerdeki bu nüfus yanında, Seyyidü'l-budâlâ Koyun Baba'nın zaviyesinde 18 dede ve derviş, vakıf hizmetlerini ifâ ediyordu⁸⁰. Mustafa Çelebi

77. İcmal defter fihristinde kaydedilmemiştir. Tımar esasına göre nahiyelerin tasnif edilmesi, zeamet ve haslar içerisinde bulunan divanların gözden kaçırılması gibi sebepler neticesinde bu tür yanlışlıklar yapılmıştır. Nitekim Mihmadselam'ın nefsi Benam Hasan isimli bir zaimin dirliği içerisindeydi; TD 244, v. 4a.

78. TD 38, v. 82 b.

79. TD 38, v. 71b-76a.

80. TD 38, v. 75b.

utekâsına ait 5 nefer ve 7 sipahizadegan isminin kaydedildiği sayfanın başında Osmancık Kalesi içinde bir yer ayrılmış olmakla birlikte, kale görevlileri hakkında herhangi bir kayıt düşünülmemiştir⁸¹. Halbuki Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden, şehir kalesinin XVII. yüzyılda bile fonksiyonunu muhafaza ettiği bilinmektedir⁸². Sadece mahallelerde kayıtlı nefer sayısı esas alınır, Osmancık kent merkezinde yaklaşık üçbin kişinin yaşadığı söylenebilir. Kanuni'nin ilk devirlerinde şehirde 412 vergi nüfusunun olduğu bilindiğine göre⁸³ Osmancık, yaklaşık elli yıllık dönemde %100'e yakın bir nüfus büyümesine sahne olmuştur.

1576'da Osmancık'm nefsine ait vergiler toplamı ise 37.600 akçadır⁸⁴. Bu vergiler içerisinde en önemli payı 10700 akça tutarındaki pazar ve ölçü vergileri ile 8000 akçalık boyahane vergileri almaktadır.

Şehre ait bu bilgilerden sonra, Kazayı oluşturan nahiyelere geçebiliriz:

İncesu Divanı: Bu nahiye, Osmancık'm Lâçin ve Dodurga ilçeleriyle olan sının boyunca uzanan dar bir bölgeyi içine almaktadır. Doğuda İncesu ve Batıda Büyük Elmalı Köyleriyle sınırlanan nahiye, 1576'da 11 köyden oluşmaktaydı. Bu dönemde nahiyenin, vergi nüfusu yüz kişiyi aşan üç köyü vardır; Saray⁸⁵, Yenice⁸⁶ ve Sank⁸⁷. Köylerdeki toplam tahmini nüfus ise 2220 kişiyi bulmaktadır. İncesu Divanı'ndan elde edilen gelirlerin divani ve niyabet hisseleri 43516 akça tutarında olup, gelirlerin %60'a yakını zeamet ve haslara kaydedilmiştir.

Çepni Divanı: Osmancık'm kuzeyinde bulunduğunu zannettiğimiz bu nahiyenin kesin sınırlarını, köyelerinin yerlerini bulamadığımız için, tesbit edemiyoruz. İncesu gibi 11 köyden oluşan nahiyenin 2879 kişiyi bulan toplam nüfusuna karşılık, 65.770 akça tutarında bir geliri vardı. Divan ismini Çepni Karyesi'nden almıştır.

81. TD38, v. 75a.

82. Seyahatname, C. II, s. 479.

83. S. Faroqhi, a.g.m., tablo 2.

84. TD 38, v. 75a-75b.

85. TD 38, v. 97b; 109'u bekar, 141 nefer.

86. TD 38, v. 100a; 42'si bekar, 136 nefer.

87. TD 38, v. 127a; 58'i bekar, 108 nefer.

Ancak nahiyenin en büyük yerleşim birimi İstiri ile beraber kaydedilen Akpınar Köyüdür. 149 vergi nüfusuna sahip köyde ayrıca 10 neferlik "Etrak-ı Yörük" cemaati bulunmaktadır⁸⁸. Köseler Yenice ve Monla köyleri de nahiyenin diğer büyük yerleşimleridir.

Öyücek Divanı: İncesu ve Bayır Divanları arasında kalan nahiyeye bazen Eyücek şeklinde de deftere yazılmaktadır. Dokuz köyden ibaret divanın merkezi "Nefs-i Öyücek"dir⁸⁹. Fakat Anbar⁹⁰ ve Karaviran⁹¹ Köyleri gelir ve nüfus bakımından, Öyücek'ten daha büyüktür. Öyücek Nahiyesi'nin toplam nüfusu 2569 ve divani gelirleri 55.679 akça idi.

Mihmadselam Divanı: Osmançık ve Çorum arasında bugün de mevcut olan Mescidli Köyü ve çevresini kapsamaktadır⁹². Laçın'ın Doğu ve Kuzeydoğu yönünde yayılan bu nahiyenin merkezi "Nefs-i Mihmadselam"dır. 133 vergi nüfusundan ibaret bu köy⁹³, Neşet Kösoğlu'ya göre bugünkü Yeniçamlıca Köyüdür⁹⁴. 1576'da sadece dört köyü bulunan nahiyenin toplam nüfusu ise 1187 kişiden ibaretti. Buna rağmen toplam gelir 35626 akçayı bulmaktaydı ki, bu rakam sancak ortalamasının çok üzerindeki bir oranı ifade etmektedir. Koca Mehmed Paşa'nın hicri 842 tarihli vakfiyesinde ise Mihmadselam Divanına ait yedi köy ismi geçmektedir⁹⁵; Teke, Rum, Cafer, Ödül, Ödemiş, Adil, Dere ve nefsi-i Mihmadselam. Ancak mufassal defterde, vakfiyede adı geçen Rum ve Ödemiş Köyleri Sakız Divanına bağlı olarak kaydedilmişlerdir ki⁹⁶, bu durum divan sınırlarının ve idari taksimatın zaman içerisinde değişikliğe uğradığını bize göstermektedir. Nitekim 1595-1596 yılına ait şer'iyye sicilinde Mihmadselam, Çorum Sancağına bağlı bir kaza olarak geçer⁹⁷.

88. TD 38,95a-96b.

89. TD 38, v. 128a; Nefs-i Öyücek'de 39'u mücerred, 120 vergi nüfusu yazılmıştır. Ayrıca 7 nefer "muaf" burada ziraat yapmaktaydı.

90. TD 38, v. 145a; 105'i bekar, 193 nefer vergi nüfusuna sahip köyün senelik hasılatı 11.000 akça idi.

91. TD 38, v. 129b; 66'sı mücerred 166 nefer.

92. S. Faroqhi, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinden...", s. 88.

93. TD38, v. 114a.

94. N. Köseoğlu, "Osmançıklı Mehmed Paşa'nın İki Vakfiyesi", s. 14-16.

95. N. Köseoğlu, a.g.em., s. 15.

96. TD 38, 113a-114a.

97. S. Faroqhi, a.g.m., s. 88.

Bayır Divanı: Osmancık-Gümüşhacıköy yolunun kuzeyinde ki, umumiyetle ormanlık ve tepelerle çevrili bölgeyi içine alan Bayır Divanı, 24 köyden oluşan bir nahiyedir. Bu köylerden Tekmen iki ve Öbektaş ise dört tımar hissesine bölünmüştür. Öbektaş 254 vergi nüfusu ve 18288 akçahk geliriyle, nahiyenin en büyük köyüdür⁹⁸. Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde Öbektaş, Ağızsuyu, Uzun Yayla, Nefs-i Öbektaş, Anbar, Karaağaç ve Girinoğlanı köylerinden müteşekkil bir divan olarak geçer". Yağbasan¹⁰⁰ ve Ardıç Köyleri¹⁰¹ de nahiyenin diğer büyük yerleşim birimleridir. Nahiyenin toplam tahmini nüfusu 5563 kişiyi ve senelik hasılatı ise 112.546 akçayı bulmaktaydı. Bayır divanı, Sakız Divanı'ndan sonra, nüfus ve gelir açısından Osmancık Kazası'nın ikinci büyük nahiyesi idi.

Pelitbükü Divanı: Daha önce de belirttiğimiz gibi, icmal defterde İskilib nahiyeleri ile beraber kaydedilen bu nahije, Osmancık'ın hemen batısından, Kargı'ya doğru uzanan Kızılırmak'ın güney sahili boyunca dizilmiş 8 köyden oluşmaktadır. Hemen hepsi bugün de mevcut olan bu karyelerin en önemlileri Sarbun (Sarpın), Kızıltepe ve Pirinçciyan (nam-ı diğer Ovacık Suyu)dır. 166 nefere sahip Kızıltepe'den 5000 akçahk gelir elde edilirken¹⁰², 118 vergi nüfusu olan Pirinçciyan'dan 6623 akça hasılat toplanmaktaydı¹⁰³. Köyün adından da anlaşılacağı gibi bölgede çeltik üretimi yapılmaktaydı. Pelitbükü Divanının nüfusu 1308 kişiden ibaret olup, 37334 akçayı bulan divani gelirleri tımara kaydedilmiştir. Gelirlerin malikane hisseleri ise, Mehmed Paşa'nın Osmancık'daki vakıflarına gitmekteydi.

Saz Divanı: Yerini tam olarak tesbit etmekte güçlük çektiğimiz bir başka divan da Saz'dır. Ancak günümüze ait bazı haritalarda bulunan köy isimleriyle kaynağımızdaki köyleri karşılaştırdığımızda, nahiyenin bugünkü Oğuzlar ilçesinin çevresi ve Akseki köyü arasındaki bölgeyi kapsadığı fikrine varmaktayız. 1576'da nahiyeye tabii 8 köy bulunmaktadır. Dört tımar hissesine ayrılmış

98. TD 38, v. 136a-137b.

99. N. Köseoğlu, a.g.m., s. 16.

100. TD 38, v. 138a; 60'ı mücerred, 165 nefer.

101. TD 38, v. 76b; 45'i mücerred, 118 nefer.

102. TD38, v. U1a.

103. TD 38, v. 143a.

olan Akseki Köyü Saz'ın en fazla nüfusa sahip köyüdür¹⁰⁴. Avuz (Oğuz), Murad, Çeltikçi ve Döğer Köylerinde de 100'ün üzerinde vergi nüfusu barınmaktaydı. Murad Karyesinde ayrıca, padişahın alıcı kuşlarına bakan 57 neferlik bir "bazdârân" cemaati bulunmaktaydı¹⁰⁵. Divan'da dikkati çeken bir başka grup da müsellemlerdir. Çandır, Çakal ve Karımış Köylerinde yoğunlaşan müsellemler, bu dönemde maden, köprü, yol işleri gibi geri hizmetlerde çalışmakta ve ziraatla uğraşmaktaydılar¹⁰⁶.

Saz divanınının 1576'da 3720 nüfuslu bir idari birim olduğunu tahmin etmekteyiz. Divanın senelik geliri 58.965 akçayı bulmaktadır. 1590'dan itibaren kaza olan Saz¹⁰⁷, 19. yüzyıla kadar bu durumunu muhafaza etmiştir¹⁰⁸.

Sakız Divanı: Osmancık Kazasının gelir ve nüfus bakımından en büyük nahiyesi Sakız Divanıdır. Bugünkü Dodurga'nın tamamı, Laçın'ın batı kısmı ve Çorum'un kuzeybatısındaki Erdek, Esençay Çaltıcak köylerini ve çevresini içine alan Sakız Divanı, Faroqhi'ye göre 14. yüzyılda bile ayrı bir kadılık idi. 16. yüzyıl sonunda ise Sakız'ın artık "kaza" sayılması, eskiden beri mevcut olan fiili durumun resmileştirilmesi anlamına gelmektedir¹⁰⁹. Ancak 1590'dan önce Sakız'ın kaza olduğuna dair destekleyici bilgiler kaynağımızda bulunmamaktadır.

Çorum Kazasına tabii Emlâk nahiyesi gibi, Sakız da "küçük bir idari birim" olarak tanımlanan divan kavramına ters düşmektedir. Nitekim 46 köyden oluşan divan, 14.000'i bulan nüfusu ve 326.556 akçayı aşan köy gelirleriyle, Çorum Sancağı'ndaki birçok nahiyenin üzerinde yer almaktadır. Sakız Divanı nüfus itibarıyla da oldukça kalabalıktır. 48 köyden 18'inin vergi nüfusu 100 neferi aşmaktadır. Bugün de mevcut olan Alpagut ve Dodurga köyleri 1576'da adeta bir kasaba büyüklüğünde yerleşmelerdi. Alpagut'ta 187'si mücerred

104. TD 38, v. 84b-86a; 81'i mücerred, 229 vergi nüfusuna sahip köyün divani gelirleri 12151 akça idi.

105. 38, v. 80a.

106. Adı geçen 3 köyde 64'ü bekar, 124 nefer müsellemler vardı; TD 38, v. 86a-89a: Müsellemler teşkilatı üzerine geniş bilgi için bak: Muzaffer Arıkan, XV. Asırda Yaya ve Müsellemler Ocakları (Toprak Tasarrufu, Vergi Muafiyetleri ve Hizmet), Basılmamış Doçentlik Tezi (1966). 16. yüzyıldaki müsellemler teşkilatı üzerine: Halime Doğru, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. yy'da Sultanönü Sancağı), Eren Yayınları, İstanbul, 1990.

107. S. Faroqhi, a.g.m., s. 88.

108. T. Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, s. 247-248.

109. S. Faroqhi, a.g.m., s. 88.

382 ve Dodurga'da 135'i mücerred 345 vergi hanesi yaşamaktaydı¹¹⁰. Köy nüfusunun bu kadar yüksek olmasının asıl sebebi, Türmen cemaatlerinin bölgede meskun olmalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim Alpagut'ta Tutuş, Çepni Özü, Dervent ve Ortaköy cemaatleri¹¹¹, Bezirgan Köyü'nde Atnah ve Seki¹¹², Sarbaş Mezraasında 76 neferlik Şarkıyan cemaati¹¹³ Obruk Karyesinde Kızılyük Cemaatleri¹¹⁴ mütemekkindi. Ovacık Köyü de 181'i bekâr, 344 vergi nüfusuyla nahiyenin 3. büyük yerleşimi durumundadır¹¹⁵. (-\5>(-{p}) şeklinde deftere kaydedilmiş olan yerleşim birimi, adı geçen köylerden küçük olmasına rağmen¹¹⁶, "nefs" olarak yazılmıştır ki, Sakız'ın idari merkezinin burası olduğu düşünülebilir.

Osmancık, 1576'da Çorum Sancağının en fazla gelir ve nüfusa sahip kazasıdır. Bugünkü Lâçin, Dodurga ve Oğuzlar ilçelerini de içerisine alan bu saha, tarıma ve hayvancılığa elverişli bulunduğundan, eski ve kalabalık bir yerleşme bölgesidir. Köy hasılatına dahil ettiğimiz az sayıdaki mezraa ve çiftliklerle beraber, Osmancık Kazası'nın kırsal gelirleri 782.025 akçaya ulaşmaktadır. 130 köyün yer aldığı kazanın tahmini nüfusu ise 37.000 civarında idi. Osmancık Kazasına tabii köylerin nüfus ve hasılatı nahiyelere göre şu şekilde dağılmaktadır:

NAHİYE	KÖY Sayısı	NEFER	BEKAR	NÜFUS (Tahmini)	HASIL (Akça)
OSMANCIK	9	923	499	2619	49.686
MİHMADSELAM	4	423	232	1187	34.783
ÖYÜCEK	9	793	349	2569	52.560
tNCESU	11	752	385	2220	41.000
ÇEPNİ	11	967	489	2879	56.914
SAZ	8	1196	565	3720	58965
PELİTBÜKÜ	8	728	333	2308	35310
BAYIR	24	1731	773	5563	112.546
SAKIZ	46	4644	2296	14036	326.556
TOPLAM	130	12157	5921	37101	768.320

110. TD38, v. 101a ve 123a.

111. TD38, v. 103a.

112. TD38, v. 123a.

113. TD38, v. 124a.

114. TD38, v. 104a.

115. TD38, v. 92b.

116. TD 38, v. 89a; 93'u mücerred 187 nefer ve 11.000 akçalık gelir kaydedilmiştir

Köylerdeki 13705 akçalık niyabet hisseleri de dahil edildiğinde, kırsal gelirler 782.025 akçayı bulmaktadır.

Osmancık Kazasının umumuna ait vergi kalemleri 44.500 akça miktandıdır. 37.800 akça tutan niyabet ve bad-ı heva en büyük vergi kalemi olup¹¹⁷, hass-ı hümayun'a dahil edilmiştir. Yine has kaydedilen 6500 akçalık mahsul-ı beytü'l-mal, yave ve kaçgun ile¹¹⁸ 200 akçalık arusane vergisi¹¹⁹ diğer kaza gelirlerini oluşturmakta idi. Osmancık şehrine ait 37.600 akçalık vergileri de dahil edecek olursak Kaza'nın toplam gelirleri 864.125 akçayı bulmaktadır. Osmancık şehri gibi kaza nüfusu da elli yıllık dönemde %90'ın üzerinde bir artış göstermiştir¹²⁰. Ancak sancak genelinde olduğu gibi nüfus artışını karşılayacak orandaki bir gelir yükselmesi gerçekleşmemiştir.

3- İSKİLİB KAZASI

İskilib, Kızılırmak havzasında yer alan birçok şehir gibi, eski bir yerleşme bölgesidir. Bizans döneminde "Hacılar Yolu" olarak adlandırılan, İzmit'ten Amasya'ya uzanan askeri ve ticari maksatlarla kullanılan yol üzerinde bulu+nan İskilib¹²¹, Türk fethinden sonra da önemini muhafaza etmiştir. Beylikler döneminde "vilayet" olarak anılan İskilib¹²² Osmanlı hakimiyeti ile beraber Çorum Sancağı'nın kazalan arasında yer almıştır. 1576 tarihli tahrir defterine göre bu kazaya bağlı 8 idari ünite bulunmaktadır:¹²³

1- İskilib Nahiyesi	5- Karabörk Divanı
2- Fevkettarîk Divanı	6- Uluköy Divanı
3- Tattettarîk Divanı	7- Halkasuyu Divanı
4- Bayat Divanı	8- Koğa Divanı

117. TD38.V. 150a.

118. TD 38, v. 75a; defter-i atik mucebince alınan bu vergiler, kayıp olan büyük ve küçükbaş hayvanların bulunması, ya da kaçan cariye ve kölelerin yakalanması neticesinde alınan vergilerdendir.

119. TD38, v. 150a.

120. S. Faroqhi, a.g.m., tablo 3.

121. Ö. Bakırer, "Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Beylikler Döneminde Çorum", Çorum Tarihi, s. 57.

122. Y. Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, s. 114.

123. TD 38, v. 151b-227a; TD 244, v. 19a-30a.

İskilib Nahiyesi: Kadılık merkezi durumunda olan kasaba ve yakın çevresini içine alan nahiyenin, tıpkı Osmancık Nahiyesi gibi, divanların varlığı sebebiyle küçük bir idari bölgeden ibaret kaldığı görülmektedir. Nitekim nahiyeye bağlı köy sayısı ancak onbiri bulunmaktadır. Bu sayının içerisine hangi nahiyeye bağlı oldukları belirtilmeyen Şeyh Ali¹²⁴ ve Kurusaray¹²⁵ karyeleri de dahildir. Kurusaray Köyü 2200'ü bulan nüfusu ve 25.281 akçalık geliriyle adeta bir kasaba hüviyetindedir. Köy çevresinde bulunan 50'si mücerred 142 vergi nüfusunun bulunduğu mülk çiftliklerden de 26.498 akça hasılat elde edildiği göz önüne alınırsa köyün büyüklüğü ortaya çıkar¹²⁶. Ağcasu¹²⁷ ve Elmalu¹²⁸ karyeleri nüfus ve gelir itibarıyla nahiyenin önemli köyleridir. Nahiyenin toplam kırsal nüfusu 4500 kişiyi bulmaktadır¹²⁹. İskilib Nahiyesine kaydedilen vergi kalemlerinden toplam 115.612 akça gelir sağlanmakta olup, köy ve çiftlik kalemleri ile 12.000 akçayı bulan memliha¹³⁰ (Tuz ocağı) gelirleri vergilerin tamamını oluşturmaktaydı.

1576'da İskilib Kasabası, Çorum'dan sonra bölgenin ikinci büyük yerleşim birimidir. Osmancık gibi İskilib de bu dönemde 11 mahalleden oluşmaktadır¹³¹.

Mahalle'nin Adı	Nefer	Evli	Bekar	Hatib	Duagüy	Mütevelli	Muhassıl	Ferras
1 Camii-Fevkenarik	248	144	99		1	1	2	1
2 Ali Bey	65	41	24					
3 Şeyh Halil	127	54	73	1				
4 Camii-Kaduker	121	75	43					
5 Hacı Piri	92	52	40					
6 Zviyic-İtu	47	21	26					
7 Venice	48	33	13					
8 Meydan	18	10	839					
9 Kasım Fakı (Durul)	72	33	21					
10 Zaviye-i Şeyh Musa	45	24						
Cemaat-i İuffaz-ı Camii	18	18				1		
11 Cedid. (Ebu>Su'ud)	189	103	85					
Toplam	1090	590	475	1	1	2	2	1

124. TD 38, v. 189a.

125. TD38.V. 177a-181b.

126. Aynı yer: Köyde ve çiftliklerde toplam olarak 245'i mücerred 635 nefer bulunmaktadır.

127. TD 38, v. 215b; 115'i mücerred 215 neferin kayıtlı olduğu Ağcasu'da Habil, Adil, Ali Fakı, Çavundur ve Ala Bey Cemaatleri mütemekkin idi. Köyün gelirleri ise 10200 akçayı bulmaktaydı.

128. TD 38, v. 220a; 81'i mücerred 174 kişini; -> köyün 10923 akça tutarında yıllık geliri vardı.

129. Toplam 1395 vergi nüfusundan 618'i bekadır. Bunlardan 50'si mücerred olmak üzere 142 nefer, onaltı çiftlik kayıtlı ashab-ı mülk raiyyetindedir.

130. TD 38, v. 163b.

131. TD38.V. 151b-154a.

Tablodan görüleceği üzere beraber yazılan Cami Mahallesi ve Fevkettarik, İskilib'in en kalabalık bölgesidir. Dikkati çeken bir başka husus ise imam, müezzin gibi dinî görevlilerin defterde yer almaması, buna karşılık hafızların tek kalemde gösterilmesidir¹³². Mahalle isimlerinin büyük bir kısmının din adamlarıyla ilgili olması da ayrıca ilgiyi çeker. Nitekim Kadıasker Cami Mahallesi, Anadolu Kadıaskerliği yapmış olan Mevlana Cafer Çelebi'den adını almaktadır¹³³. Kadıasker Mahallesi gibi yeni oluşturulan diğer bir mahallede Şeyhü'l-İslam Ebu's-su'ud Efendi mahallesidir. Osmanlı Devletinin ünlü müftüsü Ebussuûd Efendi (1491-1574), memleketi olan İskilib'e bir cami yaptırmıştır¹³⁴. İşte adı geçen mahalle, onun hatırasını taşımaktadır.

1576'da İskilib'in nefsinde tahminen 3500-4000 arasında bir nüfus yaşamaktadır. Şehrin içinde ve yakın çevresinde bulunan Ahi Çelebi, Ahi Yusuf, Ahi Piri, Ahi Ali ve Sahib zaviyelerinde de şüphesiz vazifeliler yer almaktaydı. Mesela Ahi Ali v. Ahi Mahmud Zaviyesindeki 11 nefer ve Şeyh Ebu'l-Basri utekâsından gösterilen 22'si mücerred 32 nefer, avarızdan muaf kaydedilmişlerdir¹³⁵. Kanuni döneminin ilk yıllarında ise vergi veren nüfus 591 nefer olduğuna göre¹³⁶, Sancak genelinde gözlemlendiği gibi, kasaba nüfusu %100'ün üzerinde bir nüfus artışına uğramıştır.

İskilib'in nefesine müteallik olan vergilerin büyük kısmı, vakıflara ayrılmıştır. 3600 akça tutan Kervansaray, bezzazistan ve dükkan mukataası İskilib Camisine¹³⁷, 5000 akçalık iki hamam ise Şeyh Muhyiddin evladı ve Yörgüç Paşa vakfına kaydedilmiştir¹³⁸. Geliri 8000 akça olan Boyahane Ebussuûd Efendiye temlik edilmiştir¹³⁹.

132. TD 38, v. 154; bunların avanz-ı divaniyeden muaf oldukları kaydedilmiştir.

133. Mahalleye adını veren cami Cafer Çelebi'nin vakıflarındandır; TD 38, v. 153a. Cafer Çelebi, Yavuz Sultan Selim'in Diyarbakır'ı ele geçirdiği sıralarda (1515) nişancılıktan Kadıaskerliğe nakledilen Tâci-zâde Cafer Çelebi olarak geçen kişi olmalıdır. Bak: t. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi C. II, Ankara 1983 (4. Baskı), s. 274.

134.1. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 677-678.

135. TD38, v. 155a.

136. S. Faroqhi, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinden...", Çorum Tarihi, Tablo 2.

137. TD 38, v. 154b; Kervansaray'ın 600, Bezzazistan ve 15 aded dükkanın 3000 akçalık geliri vardı.

138. TD 38, v. 155b; 4000 akçalık geliri bulunan hamam Şeyh Muhyiddin ve 1000 akça yazılan ise Yörgüç Paşa Vakfına aittir.

139. TD 38, v. 154b.

İki baştan yazılan şehir mahsulatı ve öşürler yaklaşık yirmişer bin akçayı bulmakta idi. Bunlar arasında hububat (2500), bağ-bahçe (3500), akârât, bozahane ve bac-ı hamr (3500) resm-i keyl (2000) ve yaylak (3720) vergileri önemli vergi kalemleridir¹⁴⁰. Tesbit edilebilen şehir vergileri bu dönemde 59.975 akçadır.

İskilib Kazasına bağlı diğer nahiyeler de şunlardır:

Fevkettarîk Divanı: Kanuni devrinde de İskilib'in nahiyeleri arasında geçmekte olan Fevkettarîk¹⁴¹ İskilib'deki bir mahalleye ismini verdiğinden anlaşılacağı üzere, şehre yakın bir bölgede olmalıdır¹⁴². Kelime olarak "yukarı yol" anlamına gelen nahiye, gerçekten İskilib-Tosya yolunun batı yakası üzerindeki bölgeleri içine almaktadır. Müradifi durumundaki Tahtettarîk Nahiyesi ise bu yolun doğu yakasında, Fevkettarîk ile sınır oluşturmaktadır. XVI. yüzyılın sonunda kaza yapılan Fevkettarîk, XIX. asra dek bu vasfını korumuştur¹⁴³.

İncelediğimiz dönemde ise nahiye 7 köyden ibarettir. Bugün de çoğu mevcut olan köylerden en büyüğü Kanmış Karyesidir. Tahminen 813 toplam nüfusa sahip köyden 13346 akça tımar geliri elde edilmekteydi¹⁴⁴. Çomu, Çay, Sorgun köylerinde de vergi nüfusu yüzün üzerinde bulunmaktaydı. Nahiyenin toplam nüfusu 2600 civarında olup¹⁴⁵, 1600 akçalık çiftlik hasılatıyla beraber, köylerden elde edilen gelir 47.507 akçaya ulaşmaktadır. İdari taksimat açısından sağlıklı olmayan icmal defterde ise İskilib ve Tahtettarik nahiyelerine ait bazı köy gelirlerinin de bu nahiyede gösterilmesinden dolayı, tımara giden miktar 105.991 akça olarak kayd edilmiştir¹⁴⁶.

Tahtettarîk Divanı: Yukanda belirttiğimiz gibi, Fevkettarîk'in hemen karşısında yer alan nahiye, kapladığı olan itibarıyla de Fevkettarîk'den daha geniş sınırlara sahiptir. Nahiyenin güneyinde Uluköy ve Karabörk, kuzeyinde ise Koğa divanı yer almakta, doğusu ise Osmancık Kazası ile sınır oluşturmaktadır.

140. TD38, v. 154b-155a.

141. N. Totnuş, "16. Asırda Çorum'un...", s. 7.

142. S. Faroqhi, a.g.m., s. 88.

143. T. Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, s. 247-248.

144. TD 38, v. 187b; 88'i bekar, 233 nefer.

145. Yedi köyde 300'ü bekar 759 vergi nüfusu sayılmıştır.

146. TD 244, v. 22b-25a.

Tahtettarîk ancak 10 köyden oluşmakla beraber, nüfus itibariyle kazanın üçüncü büyük nahiyesidir. Tahminen 4100 kişinin yaşadığı¹⁴⁷ köylerden, 73.585 akça divani ve niyabet hissesi toplanmakta idi. Ayrıca ashâb-ı mülk ve müselleme çiftliklerinden de 17.053 akçalık bir gelir kaydedilmiştir. Ova Yakası¹⁴⁸ ve Sivrişeki¹⁴⁹ 650-700 toplam nüfusa sahip köylerdi. Ayrıca Kuz, Beyoğlam, Kutlu Özü ve İki Kilise Köyleri de 100 neferin üzerinde vergi nüfusu barındırmaktaydı ki, bu köyler halen mevcuttur.

Tahtettarîk Nahiyesi de 16. yüzyılın sonundan itibaren kaza statüsüne kavuşmuştur¹⁵⁰.

Bayat Divanı: İskilib Kazası'nın en büyük nahiyesi durumundadır. Batıda Kengen (Çankırı), doğuda Fevkettarîk, İskilib ve Halka Suyu ile çevrili olan Bayat, güneyde Kızılırmak'a kadar uzanır. Bu sınırlar hemen hemen günümüzde de muhafaza edilmiştir. Kuzeyde ise bugün İskilib sınırları içerisinde kalan Kuş (Kuşlar) ve Ahlat Köyleri ile Tahtettarîk'e de komşu olmuştur. Dolayısıyla Bayat, diğer nahiyelere göre geniş bir alana yayılmıştır. Ancak Fevkettarîk ve Tahtettarîk Divanları gibi daha küçük idari birimler 16. yüzyıl sonundan itibaren "kaza" statüsünü kazandıktan halde Bayat, müstakil bir kaza olamamış ve İskilib'in doğal bir parçası olarak kalmıştır.

1576'da nahiyeye bağlı 45 köy bulunmaktadır. Bu köyler içerisinde en fazla nüfusa sahip köy Çukur'dur. Kızılırmak kenarında yer alan ve bugün Çukurköy olarak geçen köyde 79'u mücerred olmak üzere 247 vergi nüfusu bulunmaktaydı¹⁵¹. Nahiyenin geliri en yüksek köyü olan Saraykatar'da da vergi nüfusu ikiyüz neferi geçmektedir¹⁵². Çukurköy'ün hemen batısındaki Saray Köyü olduğunu tahmin ettiğimiz bu yerleşim birimi, 17. yüzyıl kayıtlarında kaza olarak görülmektedir¹⁵³, ki bu konuya ileride temas edeceğiz. Kar(a)

147. On köyde 653'ü bekar, 1339 vergi nüfusu kaydedilmiştir.

148. TD 38, v. 171a; 11 l'i bekar, 255 nefer, 15756 akça hasıl.

149. TD 38, v. 224b; 152si bekar, 258 nefer, 8842 akça hasıl.

150. N. Tombuş, a.g.m., s. 7.

151. TD 38, v. 160b; köyün divani gelirleri 13.400 akçadır.

152. TD 38, v. 204b; 11 l'i bekar, 210 neferi olan köyde 19155 akça gelir kaydedilmiştir.

153. Katib Çelebi, Cihan-nümâ, İstanbul, 1332, s. 625.

tekin?, Kuruçay, Anbarcık ve Orducak ile Pancarlık Köylerinde de vergi nüfusu 100'ü aşmaktaydı. Nahiyenin toplam nüfusu yaklaşık 8000 kişi civarında olup¹⁵⁴ köyler dışında sadece Çıkrıkçı Mezraasında 4'ü mücerred 12 neferlik bir yerleşme mevcuttu¹⁵⁵. Bayat Nahiyesinin gelirleri toplamı ise 152.852 akçadır. Bu gelirlerin 5300 akçası mezraa ve çiftlik kaydedilen vergi birimlerinden, 147.552 akçası ise köylerden elde edilmekte idi. Mezraa gelirlerinin bu derece az olmasının sebebi, çoğu zaman hasılların köy gelirleri içerisinde gösterilmesinden kaynaklanır.

Karabörk Divanı : *Günümüzde, İskilib ve Çorum Merkez İlçelerini birbirinden ayıran Kızılırmak'ın kuzeyinde yer almaktadır. Batıda İskilib, doğuda Osmancık Kazası ve kuzeyde de Tahtettarık Divanı ile çevrili olan Karabörk, kendisine bağlı 20 köy ile, Bayat'tan sonra en fazla köye sahip ikinci nahiyedir.

Çay Karyesi 12280 akça hasılı ve 1000 kişiyi aşan toplam nüfusu ile nahiyenin en büyük köyüdür. Mufassal Defterde köy Kucac Divanına tabii gösterilmiştir¹⁵⁶. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu divan, 1272 tarihli Cacabey vakfiyesinde geçen Kacac Özü Divanı olmalıdır¹⁵⁷. Nitekim bu divanın adını taşıyan Kucac Karyesi de Karabörk Nahiyesinin köylerindedir¹⁵⁸. Nahiyenin diğer büyük karyesi ise Öyük Köyüdür; nüfus sıralamasında ikinci, vergilerde ise ilk sırada yer alır¹⁵⁹. Kızılpelit, Şaphane ve Gökçukur, Karacaşehir, Kozluviran köyleri nüfus ve gelir açısından nahiyenin diğer önemli karyeleridir.

Karabörk Divanı içerisinde müsellemlere ait 6 adet vergi kalemi kaydedilmiştir. 5056 akça hasılı olan müsellemler ocaklarında

154. 999'u mücerred 2381 vergi nüfusu köylerde kayıtlıdır.

155. TD38, v. 114b.

* tsmın okunuşu üzerinde bazı tereddütlerimiz bulunmaktadır. Neşet Köseoğlu Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde geçen bu ismi Karayürek şeklinde okumuştur; "Osmancık- h Mehmed Paşa'nın İki Vakfiyesi", ÇD., Ekler: s. 16. TD 38 nolu defterde bu divan (.o.,) biçiminde yazılmaktadır. Dolayısıyla " - "sız yazılan kelimeyi yürek ya da börk şeklinde okumak hatalı görülebilir. Ancak daha çok Kara börk olarak bilindiğinden dolayı bu okunuşu muhafaza ettik. Bak: T. Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, s. 191-192.

156. TD 38, v. 192a; 1711 bekar, 345 nefer.

157. T. Baykara, Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki... s. 86.

158. TD 38, v. 165b.

159. TD 38, v. 194b; 78'i bekar, 257 vergi nüfusunun bulunduğu köyün divanı ve nıyabet gelirleri toplamı 13982 akçadır.

47'si bekâr 107 müsellemler bulunmaktadır. Derinöz Karyesinde ise 8'i mücerred 15 nefer zavıyedar, avanzdan muaf olarak ziraatle uğraşmaktaydılar¹⁶⁰. Nahiye dahilindeki toplam nüfus 6340 kişi civarında olup¹⁶¹, 125.842 akçalık vergi gelirleri tesbit edilmiştir. Bu vergilerin 13.915 akçası zemin, müsellemiye ve çiftlik gibi birimlerden, %90'ın üzerindeki kısmı ise köylerden elde edilmekte idi.

Uluköy Divanı: İskilib'in hemen kuzeyinde, Ağcasu, Göldağı ve İkipınar Köyleri arasındaki alanı içine almaktadır. İskilib-Tosya Yolu nahiyenin batı sınırını oluşturur. 16. yüzyılda Uluköy Divanı 10 köyden mürekkep, küçük bir nahiyedir.

Nefs-i Uluköy, adından da anlaşılacağı gibi, Divanın merkezi durumundadır. Ancak Nefs-i Uluköy'ün bu dönemde oldukça küçük bir yerleşim merkezi olduğu söylenebilir¹⁶². Uluköy Divanı'nın en fazla nüfusu olan köyü Bağ Özü Karyesidir. 165 vergi nüfusunun kayıtlı olduğu köyün gelirleri, niyabet hissesiyle birlikte 5198 akçadır. Köy nüfusu içerisinde 1 kadızâde, 2 mülazım ve 18 sahib-i beratın bulunduğu ayrıca dikkati çeker¹⁶³. Çanak¹⁶⁴, Kadı¹⁶⁵ ve 8316 akça hasılı ile en fazla gelir kaydedilen Kuruçay¹⁶⁶ köyleri 100 neferin üzerinde vergi nüfusuna sahiptirler.

Uluköy Divanı, İskilib Kazasının en az gelire sahip ikinci nahiyesidir. Köylerden kaydedilen resim ve öşürler toplamı ancak 42.208 akçayı bulmaktadır. Salar bey Çiftliğinin 1560 akçalık hasılı da bu rakamın içerisinde yer almaktadır. Çiftlikte 3'ü mücerred, 9 nefer kayıtlı olup¹⁶⁷, bunlarla birlikte Uluköy'ün toplam nüfusunun 3000 kişinin biraz üzerinde olduğunu tahmin etmekteyiz¹⁶⁸.

Halkasuyu Divanı: İskilib merkezinin güneyinde, kasabaya oldukça yakın bir bölgedir. Nahiye ismini, İskilib'in hemen yanın-

160. TD 38, v. 206a.

161. Nahiye 920'si mücerred, 2004 vergi nüfusu kayıtlıdır.

162. TD 38, v. 157b; 16'si mücerred, 44 neferin kayıtlı olduğu köyün vergi hasılı 3289 akçadır.

163. TD38, v. 162b-163a.

164. TD 38, v. 198b; 68'i bekar, 143 nefer.

165. TD 38, v. 159a; 63'ü bekar, 143 nefer.

166. TD 38, v. 169a; 40'ü bekar, 136 nefer.

167. TD38, v. 198b.

168. 337'si mücerred olmak üzere 876 vergi neferi esas alınmıştır.

dan geçen dereden almış olmalıdır. Batı ve güney sınırını Bayat Nahiyesinin oluşturduğu divan kapladığı alan ve köy sayısı itibarıyla oldukça küçüktür.

1576'da Halkasuyu Divanına bağlı yedi köy mevcuttur. 126'sı mücerred, 235 nefer ile nahiyenin en kalabalık köyü Viranseki (Bugün Aşağı ve Yukarı Örenseki adıyla bilinen köyler) Karyesidir¹⁶⁹. Nahiyenin alış-veriş merkezinin ise Ortayer Köyü olduğunu, burada bir pazar yeri bulunduğundan anlıyoruz. Köyün ismiyle de ilgili olan bu pazardan 1000 akça tutarında vergi alınmaktaydı. Pazar vergisiyle beraber köyün toplam geliri 14726 akçaya ulaşmaktadır. Ortayer aynı zamanda nahiyenin nüfus açısından ikinci büyük köyü durumundadır¹⁷⁰. Beğdili¹⁷¹ ve Ubruk¹⁷² nahiyenin diğer kalabalık köylerindedir.

Halkasuyu Divanının tahmini nüfusu 2634 kişi civarındadır¹⁷³. Nahiyenin divani ve niyabet hisseleri ise 53.312 akçayı bulmaktadır ki, köy sayısının azlığı gözönüne alınacak olursa, bu miktarın sancak ortalamasının üzerinde olduğu söylenebilir.

Koğa Divanı: Bu Divan İskilib Kazasının en küçük nahiyesidir. Tahtettarik Divanı ile Osmançık Kazasına bağlı Pelitbükü Divanı arasında yer alan Koğa'ya tabii sadece 4 köy vardır.

Nahiyenin nüfus ve gelir bakımından en büyük köyü Tekür Pınan'dır. 40 adeti mücerred olmak üzere 102 neferin bulunduğu köyden, hasılı iki başdan olmak üzere 9582 akça vergi toplanmaktaydı¹⁷⁴. Aynı köy civarında 6000 akça yazar dört ashab-ı mülk çiftliğinde de 64 neferlik bir nüfus yaşamakta idi¹⁷⁵. Çatak, Dere ve Saraycık, nahiyeyi oluşturan diğer köyledir. Çiftlik ve köylerdeki toplam tahmini nüfus 1300 kişi civarındadır¹⁷⁶. Nahiye gelirlerinin yekûnu ise 32.985 akçadır.

169. TD 38, v. 184a-184b; Köyün gelirleri ise 7600 akçadır.

170. TD 38, v. 187a; 48'i bekar, 191 neferin bulunduğu köyde, 2 şeyh, 3 duagûy ve 4 utekâzâde deftere kaydedilmiştir.

171. TD 38, v. 167b; 81'i bekar, 186 nefer.

172. TD 38, v. 217b; 53'ü bekar, 109 nefer.

173. Nahiyedeki 374'ii bekar, 826 nefer esas alınmıştır.

174. TD 38, v. 213a.

175. TD 38, v. 213b.

176. 138'i bekar, 380 vergi hanesi esas alınmıştır.

16. yüzyılda İskilib Kazası, Bayat'ı da dahil edecek olursak, hemen hemen günümüzdeki sınırlarını muhafaza etmiştir, diyebiliriz. Karahisar-ı Demirli ve Katar Kazalarında henüz konar-göçer cemaatler yerleşik hayata geçiş aşamasında iken, İskilib Kazasında nüfusun tamamına yakını yerleşmişti. Kazaya bağlı 114 köyün bir çoğunun günümüze ulaşması ve İdari sınırların genel çizgileriyle aynı kalması, bölgenin oturmuşluğunun ifadesidir. İncelediğimiz dönemde İskilib Kazasının tahminen 33.000 civarında bir kırsal nüfusa sahip olduğunu söyleyebiliriz¹⁷⁷. Bu nüfusun mütemekkin olduğu idari ünitelerden sağlanan gelirler toplamı ise 661.016 akçayı bulmaktaydı. Gelir ve nüfus dağılımı, nahiyelere göre şu şekildedir:

NAHİYE	KÖY Sayısı	NEFER	BEKAR	NÜFUS (Tahmini)	HASIL (Akça)
İSKİLİB	11	1395	618	4503	115.612
FEVKETTARİK	7	759	300	2495	47.507
TAHTETTARİK	10	1339	653	4083	90.698
BAYAT	45	2397	1002	7977	152.952
KARABÖRK	20	2004	920	6340	125.942
ULUKÖY	10	876	337	3032	42.208
HALKASUYU	7	826	374	2634	53.312
KOĞA	4	378	138	1338	32.985
TOPLAM	114	9974	4342	32402	661.016

İskilib Kazasının 55.000 akça tutarındaki niyabet ve nısf-ı bad-ı heva gelirleri¹⁷⁹, Çorum Sancakbeyi Mustafa'nın haslarından olup, gelirlere bunu da dahil ettiğimiz zaman şehir vergileriyle beraber İskilib Kazasının toplam gelirleri 775.991 akçaya ulaşır. İskilib Kasabasının toplam nüfusunun 3500-4000 arasında tahmin edildiği düşünülürse bu dönemde kaza nüfusunun %10 civarındaki kısmının İskilib'in nefsinde, %90'lık kısmının ise kırsal kesimde yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Kanuni devrinin başlarına ait 387 nolu mufassal

177. TD 38, v. 156a-226b; İskilib'e bağlı 114 köy ile müsellemler ve mülk çiftliklerinde mütemekkin olan 4284'ü mücerred, 9976 vergi hanesine göre hesap edilmiştir. Köy dışı vergi birimlerinde kayıtlı nefer sayısı genel yekun içerisinde büyük bir orana sahip değildir; 114'ü bekar, 357 nefer.

178. 114'ü mücerred 357 nefer, köy dışı vergi birimlerinde, özellikle müsellemler ve ashâb-ı mülk çiftliklerinde kayıtlı vergi nüfusedir. Bu birimlerin toplam hasılatı 83.481 akçadır.

179. TD 38, v. 227a.

defterde İskilib Kazasının 6335 vergi hanesine sahip olduğu¹⁸⁰ gözönüne alınacak olursa, 50 yıllık dönemde, nüfusta %90'a yakın bir artışın gerçekleştiği görülür.

3- KARAHİSAR-I DEMİRLİ KAZASI

Karahisar-ı Demirli'nin eski bir yerleşme merkezi olduğunu, idari açıdan Çorum ve çevresinin kısa bir tarihini verirken kısaca açıklamış idik. Faruk Sümer, Karahisar'ın Selçuklular döneminde bölgenin idari merkezi olduğunu, Çorum'un ise Osmanlılar devrinde oluştuğunu ileri sürmektedir¹⁸¹. Nitekim ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular da bu görüşü desteklemektedir¹⁸². Karahisar-ı Demirli'nin, bugün Alacak İlçesinin hemen kuzeyinde, Mahmudiye yakınındaki Kalehisar köyü olduğu bilinmektedir¹⁸³.

Karahisar-ı Demirli ve Çorumlu'nun da kayıtlı olduğu Fatih devrine ait tahrirden¹⁸⁴ de anlaşılacağı üzere Osmanlı Hakimiyeti ile birlikte Karahisar, Çorum Sancağı'na dahil edilmiştir.

Ancak Osmanlılar zamanında Karahisar-ı Demirli Kasabası, tarihinde 176 vergi hanesi bulunan kaza merkezi¹⁸⁵, 1576'da daha da küçülmüş ve vergi hanesi 116'ya düşmüştür. Bu dönemde Karahisar, Kadı ve Kazancılar isimli iki mahalleden ibaret kalan orta büyüklükte bir köy konumundadır. Mahalle nüfusu yanında Ulu Yörük teşekkülüne bağlı Karakeçili Cemaatinden 7 nefer ve Karahisar'ın eski kadılarında Emrullah Efendi'ye ait zeminde kayıtlı 4'ü bekar, 14 kişi Kaza merkezinde mütemekkindiler. Karahisar nefsinin 13.000 akça yazar hasılı içerisine dahil edilen bac-ı bazar kaydından, kasabada bir pazarın bulunduğu ortaya

180. S. Faroqhi, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinden...", tablo 3.

181. F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, (1970), s. 136, Kars: Ö. Bakırer, "Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum", Çorum Tarihi, s. 64.

182. Ö. Bakırer, a.g.m., s. 65; 1266'da bölgede hüküm süren Hüsameddin Timurtaş'ın inşa ettirdiği Hüsamiye Medresesi, bir kervansaray ve bir hamamın bulunması Karahisar Kasabasının Selçuklu devrinde canlı bir merkez olduğunu bize gösterir.

183. Besim Darkot, "Karahisar", İA., C. 6, s. 283.

184. MM. no 354; s. 122-231. Bak: H. Islamoğlu İnan, a.g.e., s. 88.

185. S. Faroqhi, a.g.m., tablo 2.

186. TD 38, v. 228b; 116" neferin 52'sini bekarlar oluşturmaktadır.

çıkılmaktadır¹⁸⁷. Ayrıca 1000 akçalık bir boyahanenin de mevcut olduğu dikkati çeker¹⁸⁸.

Karahisar-ı Demirli Kazası batıda Katar, doğuda ise bu dönemde Sivas Sancağına bağlı olan Mecitözü ile çevrilidir. 1576'da kazaya bağlı köy sayısı 43'ü bulmaktadır. Ancak bazı köylerin tek vergi kaleminde birleştirildiğini de belirtmek gerekmektedir¹⁸⁹ ki bunlarla beraber köy sayısı 47'ye erişir. Bu köylerin yamsıra iki divan ismi geçmektedir; Divan-ı Alagöz (nam-ı diğer Karaçay) ve Divan-ı Gazi. Ancak bu divanların diğer kazalardaki gibi ayrı idari ünitelerden olduğuna dair ne mufassal ne de icmal defterde herhangi bir ize rastlanmamaktadır. Kilise Köyü'nün üzerine yazılan kayıta "Divan-ı Gazi vakf-ı zaviye-i Abdalata iki başdan"¹⁹⁰ ve Sarıkamış Köyü üzerinde "Divan-ı Alagöz nam-ı diğer Karaçay"¹⁹¹ ibareleri yer almaktadır. Biz bu divanların Selçuklu çağıının bir hatırası olduğunu düşünmekteyiz.

Kazanın en fazla nüfus ve gelire sahip köyleri Zeynal Özü, Demir Ziyareti ve Kızılviran'dır. 152'si mücerred 274 vergi hanesinin bulunduğu Zeynal Özü Karyesinin gelirleri 16.000 akça idi¹⁹². Mufassal Defterde Demir Ziyareti Köyü için 158'i bekar, 274 nefer ve 22280 akça hasıl kaydedilmiştir¹⁹³. Köyün isminden ve 42 neferlik "evlad" kaydından burada bir ziyaretgâhın bulunduğunu anlıyoruz. Demir Ziyareti'nin, Kaleköy'ün batısında yer alan şimdiki Demirşeyh Köyü olması kuvvetle muhtemeldir. Kızılviran Karyesi ise 276 vergi hanesine sahipti¹⁹⁴. Yılgun Ovacığı, Sarıkamış, Sapakol, Ağcakaya ve Cızlavuk Köylerinde de yüzün üzerinde vergi nüfusu kaydedilmiştir. Köylerde kayıtlı toplam nüfusun 10.000 civarında olduğunu tahmin ediyoruz¹⁹⁵.

Karahisar-ı Demirli Kazası'nda, diğer kazaların aksine, oldukça fazla mezraa kaydına rastlanmaktadır. Köy hasılı ile beraber yazı-

187. TD 38, v. 229a.

188. TD 38, v. 229b.

189. Mesela Kozviran ve Incüğeç Köyleri birleştirilerek yazılmıştır; TD 38, v. 231a.

190. TD 38, v. 243a.

191. TD 38, v. 248a.

192. TD 38, v. 238a.

193. TD38.V. 231b-232b.

194. TD 38, v. 239b; 155'i bekar 276 nefer ve 13245 akça gelir kayıtlıdır.

195. 1642'si bekar, 3271 nefer köylerde kayıtlıdır.

lanların haricinde 78 adet mezraanın defterde yer aldığı görülmektedir. Huricihan İslamoğlu'na göre 1520-1576 tarihleri arasında 9 mezraa köy haline dönüşmüştür¹⁹⁶. Dolayısıyla kazada yerleşim birimleri tam manasıyla oturmuş denemez. 1576'da Ağcayörük, Çayırhan, Göynücek, Kantar, Köse Hasan, Sarvan ve Yılgun Ovacığı gibi mezraalarda az da olsa **bir** yerleşme sözkonusudur¹⁹⁷. Bu mezraalarda mütemekkin olanlar Yüzdepâre Yörükleri ve onun kolu olan Karakeçili Cemaati¹⁹⁸, Ağcayörük¹⁹⁹ ve Yörükân-ı Büzürk²⁰⁰ Cemaatlerine bağlı yörüklerdir. Balluoğlu Karyesinde gösterilen Ballu ve İnallu (nam-ı diğer Hacılı) Cemaatleri için de 18 mezraa kaydı bulunmaktaydı²⁰¹. Her ne kadar Karahisar Kasabasının ve kalesinin eski önemini muhafaza edemediği ortada ise de, Osmancık ve Çorumlu Kalelerindeki görevlilere ait herhangi bir kayıta rastlanmadığı halde Karahisar Kalesi müstahfizlan defterde yazılmıştır. 18 neferden ibaret olan müstahfizlar, 3000 akça hasıllı altı mezraayı tasarruf etmekteydiler²⁰².

1576'da Karahisar-ı Demirli Kazası tahminen 10.000-11.000 arasında bir nüfusa sahiptir²⁰³. 1520-1576 tarihleri içerisinde kaza nüfusunda, kasabanın aksine, büyük bir artış olduğu bilinmektedir²⁰⁴. Kazanın toplam hasılatı ise bu dönemde 345.942 akçadır. 51.943 akça tutanndaki mezraa gelirlerini ve 2200 akçalık çiftlik kayıtlarını da dahil edecek olursak köy gelirleri 271.942 akçayı bulmaktaydı. Kazada dikkati çeken önemli bir vergi kalemi de memlihâdır. 30.000 akçalık vergisiyle Karahisar tuzlası padişahın haslanına yazılmıştır²⁰⁵. Ballu Cemaatinin malikanesi kaydedilen kışlakların hasılatı da 12.000 akçayı bulmaktaydı. Defterdeki kayıtan Eyalet-i Rum'daki kışlakların yan hissesinin divani ve diğer ya-

196. H. İslamoğlu-İnan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, s. 82.

197. 61'i mücerred, 136 nefer mezraalarda kayıtlı idi.

198. TD 38, v. 234a ve 245a.

199. TD 38,249b.

200. TD 38, v. 250a.

201. TD 38, 251a-251b; bu mezraaların toplam hasılatı 19180 akçayı bulmaktadır.

202. TD 38, v. 251b.

203. 1759'u mücerred, 3544 nefer esas alınmıştır. H. İslamoğlu ise 1642'si mücerred 3394 vergi hanesi tesbit etmektedir; a.g.e., s. 85 ve 204.

204. TD 387 nolu Kanunî'nin ilk yıllarına ait defterden faydalanan S. Faroqi nefer sayısını 2039 olarak verirken, H. İslamoğlu 1659 nefer tesbit etmiştir; S. Faroqi, a.g.m., tablo 3.

205. TD 38, 239b.

nsının malikaneye yazıldığı görülmektedir²⁰⁶. Karahisar Kazasının 13.000 akçalık niyabet vb. vergileri sancakbeyi²⁰⁷ ve toplamı 4000 akçayı bulan mahsul-ı beytü'l-mâl, yave ve kaçgun ve âşiyane-i çakır ve ağca kalemleri ise padişah hasası olarak kaydedilmiştir²⁰⁸.

4- KATAR KAZASI

Katar Kazası, Çorum ve İskilib arasındaki bölgedi, özellikle Kızılırmak'ın sınır oluşturduğu kesimlerle, bugünkü Uğurludağ civarında yer almaktadır. Doğuda Karahisar-ı Demirli Kazası ile de sınırdaş olan Katar'ın sınırlarını tam olarak tesbit edebilmek, konargöçer cemaatlerin yoğunluğu ve buna bağlı olarak yerleşik hayatın oturmamış olması sebebiyle, oldukça zordur. Nitekim 15. yüzyıl ortalarına ait Çorum Livası tahrirlerinde Katar ayrı bir idâri birim olarak kaydedilmemiş, daha sonraki dönemlere ait tahrir defterlerinde kazaya dahil edilen köylerin bir kısmı, 15. yüzyılda başka idarî birimlere bağlı yerler olarak gösterilmiştir. İdari sınırlardaki bu değişiklikler, farklı birimlere bağlı yerleşimlerin izlenmesindeki güçlükleri beraberinde getirmektedir²⁰⁹. Meselâ, Kânunî'nin ilk yıllarında düzenlenen TD 387 nolu icmal defterinde, Çorum Sancağı 5 kazadan oluşmakta ve bu kazaların merkezleri durumunda olan Çorumlu, İskilib, Osmançık, Demirli Karahisar ve Katar (sarayı) birer kasaba sayılmaktadır²¹⁰. Öte yandan Katib Çelebi, Çorum Sancağına bağlı kazalardan bahsederken Katarsaray'ı ve Katar'ı da ayrı kazalar olarak verir²¹¹. İncelediğimiz dönemde ise Saraykatar isimli bir köy, İskilib Kazasına bağlı karyeler arasında sayılmaktadır²¹².

İdarî düzenlemeler yanında, ıstıhlarda da bölgenin içtimaî ve coğrafi özelliğinden kaynaklanan farklılıklar dikkati çeker. Meselâ, bazı cemaat ve köyler "Bölük-ü Arab Özü Divanı"na tabii kaydedilmiştir. Ahi Özü mezraasında mütemekkin Tatarân-ı Mugal ve

206. TD 38, v. 252b.

207. TD 244, v. 4b.

208. TD 244, v. 4a.

209. H. İslamoğlu-tan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, s. 153.

210. S. Faroqhi, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinden...", s. 87.

211. Katib Çelebi, Cihanniimâ, İstanbul, 1732, s. 625; karşı: S. Faroqhi, a.g.m., s. 88.

212. TD 38, v. 204b; Bu köy için Bayat nahiyesi ile ilgili bölümde bilgi verilmiştir.

213. TD 38, v. 253b.

Ulu Arban (Kamışağıl) cemaatleri²¹³ ile Yayla (Bulduklı)²¹⁴ ve Okçulu Köyleri²¹⁵ bu divana bağlı vergi birimleridir. Ancak Bölük-ü Arab Özü Divanı'nın idarî bir üniteyi karşıladığını söyleyecek yeterli bilgi, mevcut değildir. Bölük tabiri Ordu Kazası'nda kullanıldığı gibi²¹⁶ bir idari üniteden ziyade, cemaatlerin alt kollarını oluşturan küçük grupları ifade etmektedir. Örnek verecek olursak, Çoban Otağı Cemaati, Bölük-ü Günlüpâre, Çobanlı ve Karaağaç Bölükleriyle beraber bir vergi birimini oluşturmaktaydı²¹⁷. Sivas, Amasya ve Tokat bölgesinde yaşayan Ulu Yörük Ulusunun üç kümesinden her birini teşkil eden oymakların bölük adını aldığını bildiren ve bunların adlarını veren Faruk Sümer²¹⁸, Dodurga ve onun gibi diğer teşekküllerin "kabilevî yapılışı bakımından" bölük adını kullandıklarını belirtir²¹⁹. Katar Kazasındaki cemaat ve bölükler de Ulu Yörük Ulusunun şubelerindedir. Kazadaki 13 cemaatten alınan vergiler 86.553 akçayı bulmaktadır. Kaza nüfusunun yansından fazlasını oluşturan bu cemaatler 725'i mücerred 1571 vergi nüfusuna sahiptirler:

CEMAAT	NEFER	BEKAR	HASIL
1-TATARAN-I MUGAL	19	5	2922
Bölük-ü Kuşanlı+Eğri+Nailözü	183	80	7067
2-ULU OBAK (Eskiköy)	55	28	4166
3-ARTUKŞAH+Bölük-ü Artukşah-ı Küçük+Eğri Bölük	140	71	6921
4- ABACI+B.Alacak Atlu+Acıçayır	163	73	8223
5- (سوز)	12	3	1747

214. TD 38, v. 254a.

215. TD 38, v. 259a.

216. Bahaeddin Yediyıldız, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, s. 38-45; 1455 ve 1485 tahrirlerinde Ordu Kazasında niyabet ve divan gibi "bölük" ıstılahı da idari bir yapıyı göstermekteydi. Başlarında bulunan kişilerin adıyla anılan bölükler, tabii çevre üzerinde yaşayan insan guruplarından hareketle icad edilmiş ve aynı idarî bölgeyi belirlemede kullanılmış bir tabir olarak divana yakın bir anlam kazanmaktaydı.

217. TD 38, v. 263a-b.

218. F. Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1980 (3. baskı), s. 179; karşı: B. Yediyıldız, a.g.e., s. 48.

219. F. Sümer, "Bozoklu Oğuz Boylarına Dair", DTCF Dergisi, C. XI (1983), sayı 1, s.71.

6- Öküz Uyağı	56	25	4372
7-ÖDÜL	10	5	1500
8- KEREMEDDİNLİBOZI			
Kızıldeveli)+Toylu	259	123	7764
B. Sinan Özü	38	17	4230
B. Altmış	36	11	2511
9-ÇOBANOTAĞI+Günlüpare+Çobanlı+ Karaağaç	178	80	9510
10-İNAN OTAĞI	10	4	936
11-CENABINURİ	222	78	12966
12- NUREDDİNLİ HACI+B.Hacı Bayramlı+ Nureddinli	81	50	5722
13- ALAGÖZ	109	42	5996
TOPLAM	1571	725	86.553

Çorum Sancağı içerisinde nefsi olmayan tek kaza Katar Kazasıdır. 1576 tarihli defterde Katar kadısının Çırçır Köyünde oturduğu görülmektedir²²⁰. Kaza merkezinin bu köy olduğu düşünülebilir. Nitekim küçük bir köy olmasına rağmen defterde kayıtlı, kazadaki tek imam ve muhassılın da burada bulunduğu dikkati çeker²²¹. Katar Kazası bu dönemde 25 köyden müteşekkildir. Nüfus ve gelir açısından kazanın en büyük köyleri İkiyurt Hisarı²²², Kızılviran²²³ ve Karataylı²²⁴ köyleridir.

1576'da Katar Kazası'nın tahmini nüfusu 8.000 civarında idi²²⁵. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu nüfusun %62'sini cemaatler oluşturmaktadır. H. İslamoğlu-Inan mevkufı da dahil ederek, Katar'a ait vergi hanesini 1521 olarak tesbit etmiştir²²⁶. Bu değerlere göre

220. TD 38, v. 256a; Hamid el-Kadı v. Üveys.

221. TD 38, v. 256a; 19u mücerred 52 neferin kayıtlı olduğu köyün gelirleri 2888 akçadır.

222. TD 38, v. 254b; 80i mücerred, 183 nefer, 7067 akça hasıl.

223. TD 38, v. 261a; 94ü mücerred, 170 nefer, 7840 akça hasıl.

224. TD 38, v. 259b; 74ü mücerred, 130 nefer, 3478 akça hasıl.

225. 1134ü mücerred 2501 nefer esas alınmıştır.

226. H. İslamoğlu-tnan, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü, s. 83, tablo

yaklaşık elli yıllık dönemde kaza, nüfus bakımından %100'ü aşan bir büyümeye sahne olmuştur²²⁷. Bu artışın en önemli sebebi, şüphesiz konar-göçer cemaatlerin bölgeye yerleşmelerinde yatar. 16. yüzyılın sonunda ise nüfustaki artışta bir yavaşlama görülmektedir²²⁸.

Katar Kazasının toplam hasılatı, 1576 verilerine göre, 172.842 akçadır. Dolayısıyla nüfus ve gelir açısından Çorum Sancağı'nın en küçük kazası Katar'dır. Gelirlerin divani hisselerinin tamamı padişah hassına aittir²²⁹. Gelirlerin malikane hisseleri ise daha ziyade zürri vakıflar ve mülk sahiplerinin elindedir. Çorum Sancağının diğer kazalarının aksine, Katar'da köklü bir malikane yapısının olmaması ve divani gelirlerin has olarak kaydedilmesi dikkati çekmektedir. İslamoğlu-İnan'a göre bu durum bölgedeki konar-göçerlerin henüz yerleşmeye başlamaları ve merkezi hükümetin bundan faydalanması ile ilgilidir²³⁰.

Kârım Divanı: 1576 tarihli mufassal defterde, Katar Kazasından sonra Divan-ı Kârım adında bir idari ünite yer almaktadır²³¹. Ancak bu divan idari açıdan Çorum'a değil, Amasya Sancağı'na bağlıdır. Nitekim defterde de divanın Amasya'nın o dönemdeki kazalarından olan Gümüş Kazasına tabii olduğu yazılıdır²³². Amasya-Çorum sınırının Osmancık'a yakın kesiminde yer alan Kânım Divanı'nın sadece 8100 akça tutarındaki 3 divani hissesi Çorum sipahilerinin dirlikleri arasında gösterilmiştir²³³.

Divan'a bağlı 7 köy bulunmaktadır. Bu köyler arasında nüfus ve gelir bakımından en zengin yerleşim birimi, aynı zamanda divanın merkezi durumunda olan "nefs-i Kânım"dır. 121'i mücerred, 328 vergi hanesinin kayıtlı olduğu Kânım'ın hasılı 21.392 akçayı

227. Katar Kazası TD 387 nolu defterde (1520'lerde) Faroqi'ye göre 1209, İslamoğlu'na göre 1251 vergi nüfusuna sahiptir; S. Faroqi, a.g.m., tablo 3: İslamoğlu-İnan, aynı yer.

228. S. Faroqi, aynı yer.

229. TD 244, v. 3b; tcmal defterde Padişah hassına kayıtlı Katar'a ait birimlerin vergi miktarı 114.873 akça olarak toplanmıştır. Ancak aynı birimlerdeki vergiler toplamının 162.753 akça olduğu yaptığımız hesaptan anlaşılmaktadır.

230. H. İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 154; Ayrıca gelirlerin dağılımı için bak: Tablo m.5.

231. TD38.V. 268b-271a.

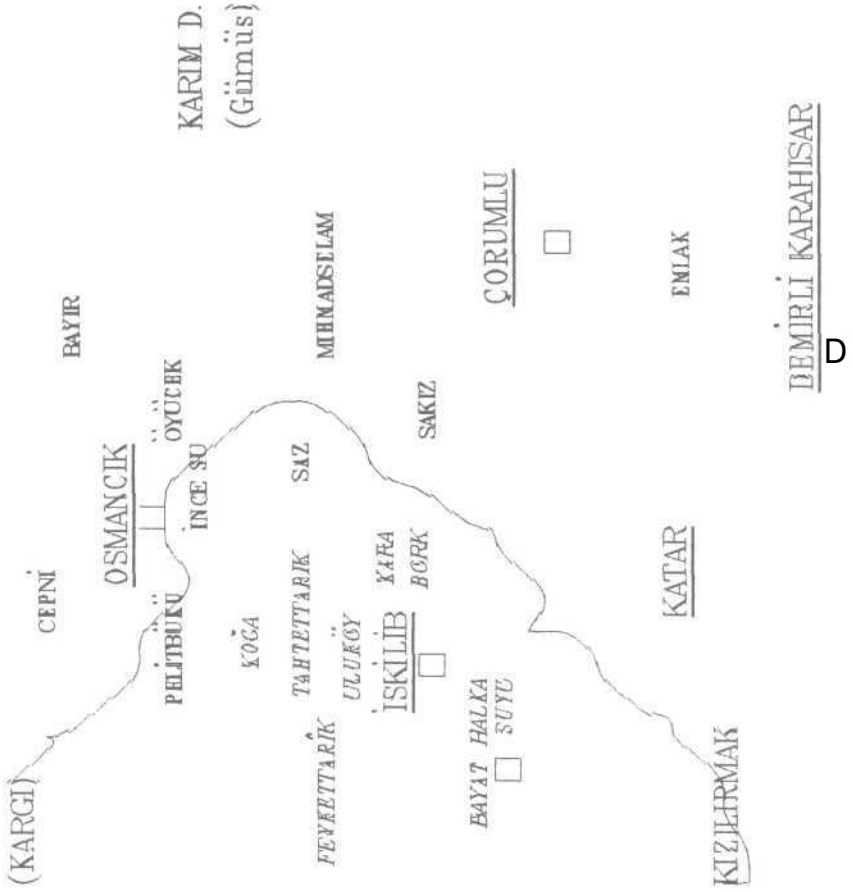
232. TD 38, v. 268b; "Divan-ı Kârım tâbi-i Kaza-yı Gümüş"

233. TD 244, v. 41a.

bulmaktadır. Divan'ın diğer yerleşim birimleri, Kânım-ı Köhne, Es-ki, Burak Hacı, Teknetaş, İsmail ve Karakaya (nam-ı diğer Kara Hacı) Köyleridir. 243'ü mücerred olmak üzere 610 vergi nüfusunun kayıtlı bulunduğu divanın toplam gelirleri ise 47.272 akça idi. Kânım divanının tüm gelirlerinin Amasya dışına gitmesi ilgi çekici bir husustur. Çorum sipahilerine ait 8100 akçalık hisse dışında 7 köyün divani hisseleri Trabzon'daki Hatuniye İmaretı vakfına, malikane hisseleri ise Kayseri'de bulunan Ertena (Eretna) Beğ Medrese-si'ne gitmekteydi²³⁴.

234. TD 38, v. 268 6; TD 244, v. 41 a.

EK 1:1576'DA ÇORUM SANCAĞINA BAĞLI KAZA VE NAHİYELER

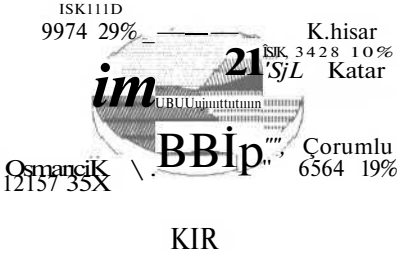

EK 2:

SANCAK NÜFUSU

Toplam:39634 nefer

(Bekar. İBÖBÖ)

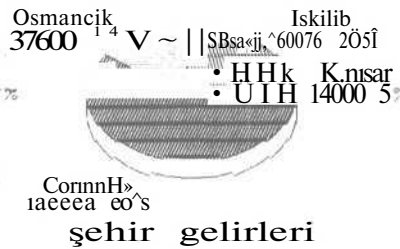
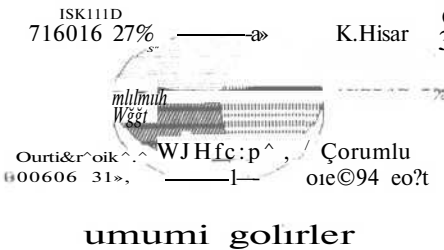

1578

EK 3:

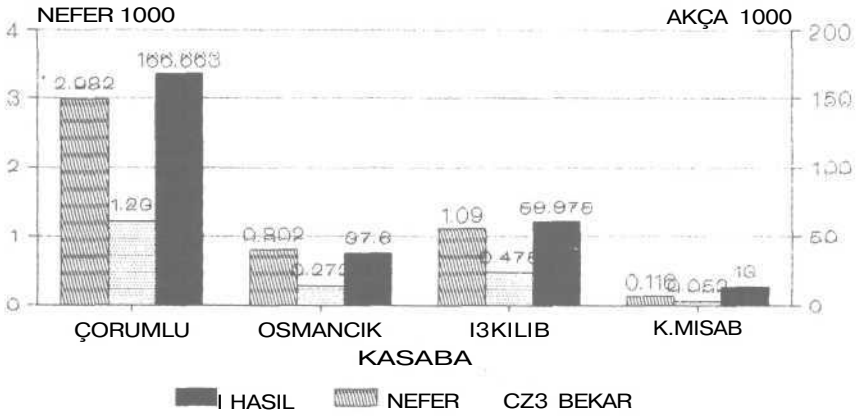
GELİRLERİN DAĞILIMI

Toplam:2.945.35? akça

EK 4:

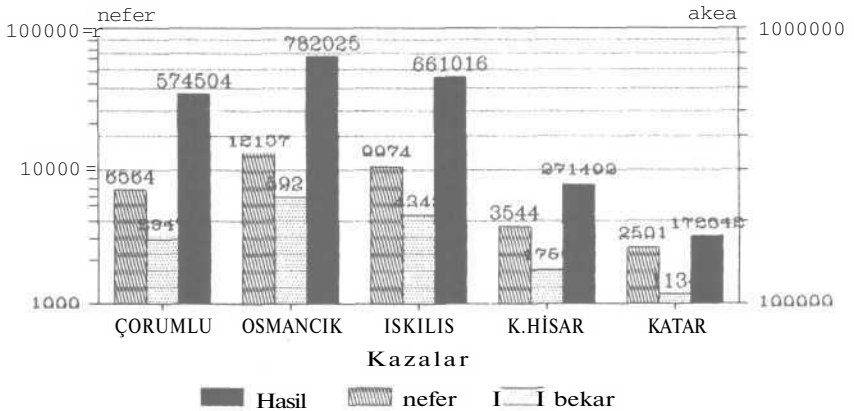
ÇORUM KAZALARI ("NEFS"LER)

1576

EK 5:

CORUM KAZALARI (Kırsal kesim verileri)

576

